

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**AHİRET İNANCININ ORTAÖĞRETİM
ÖĞRENCİLERİNİN DAVRANIŞLARINA
YANSIMASI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Semanur NUR

BURSA-2019

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**AHİRET İNANCININ ORTAÖĞRETİM
ÖĞRENCİLERİNİN DAVRANIŞLARINA
YANSIMASI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Semanur NUR

**Danışman:
Prof. Dr. İsmail SAĞLAM**

BURSA-2019

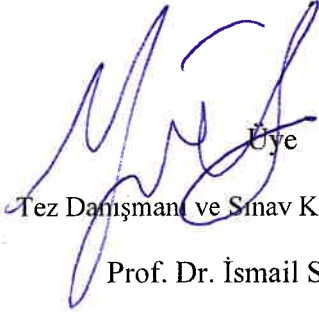
TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı'nda 701421008 numaralı **Semanur NUR**' un hazırladığı "**Ahret İnançının Orta Öğretim Öğrencilerinin Davranışlarına Yansıması**" isimli Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 19 /08/ 2019 günü 10.00 – 12.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı/~~başarısız~~ olduğuna oybirliği/~~oy~~ ~~çokluğu~~ ile karar verilmiştir.

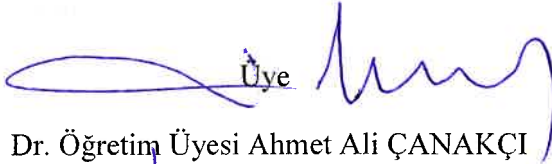

Üye
Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı
Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Mehmet YALAR

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Ali ÇANAKÇI

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Tarih

19/08/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

05/08/2019

Tez Başlığı: Ahiret İnancının Ortaöğretim Öğrencilerinin Davranışlarına Yansıması ”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 85 sayfalık kısmına ilişkin, 05/08/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/08/2019

Adı Soyadı: Semanur NUR

Öğrenci No: 701421008

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Din Eğitimi

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman
Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

Tarih: 05/08/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Ahret İnançının Ortaöğretim Öğrencilerinin Davranışlarına Yansıması**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Semanur NUR
Öğrenci No : 701421008
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Tezli Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Semanur NUR
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Eğitimi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xi +120
Mezuniyet Tarihi	: / / 2019
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

AHİRET İNANCININ ORTA ÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNİN DAVRANIŞLARINA YANSIMASI

Bu çalışma, ortaöğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin ahiret inancı ile ahlaki kayıtsızlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm; Kur'an ve hadislerde ahiret, ahiret inancının insan hayatına etkisi, ahiretin kelime ve terim anlamları gibi temel kavramlar üzerinde durulan teorik kısımdır. İkinci bölüm; Ahlaki kayıtsızlık kavramının açıklanması, gayr-ı ahlaki davranış sergilemenin psikolojik sebepleri ve gayr-ı ahlaki davranışları meşrulaştırma başlıklarını içermektedir. Üçüncü bölüm; araştırmanın problemine ilişkin yapılmış olan genel tarama modeliyle yürütülen çalışmayı oluşturmaktadır. Araştırmada öncelikli olarak ahlaki davranışla ahiret etkileşimi kavramsal bağlamda ele alınmış, ahiret inancının gençlerin ahlaki kayıtsızlık gösterdiği davranışlarına etkisi üzerinde odaklanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada araştırmanın temel konusu olan ahiret inancının davranışlara etkilerini incelemek amaçlanmıştır. Ahiret inancının bireyin ahlaklı olma haline katkıda bulunarak, bireyin gayr-ı ahlaki davranışlarını kontrol etmesinde işlevsel bir etkiye sahip olduğuna işaret edilmiştir. Ahiret inancının öncelikli olarak bireyin ahlaki davranışı için bireye sağladığı güçlü, faydalı psikolojik yararlar ele alınmıştır. Vicdan duygusunu harekete geçiren ahiret inancının, kişiyi yaptığında rahatsızlık duymayacağı davranışlara yönelttiği ele alınmıştır. Ahirette hesap verme bilincinin, iyilik yapanın mükâfatlandırılacağı, kul hakkı, sevap ve günahı düşünerek kişinin daha itidalli davranıp, kontrollü hareket edebilmesine öfke vb. olumsuz duygular sonucu meydana gelecek istenmedik söz ve davranışların önüne geçilmesine katkı sağladığına işaret edilmiştir. Bu sebeple ahiret inancı destekli verilecek ahiret eğitiminin bireyin iç huzura kavuşmasına, manevi doygunluk yaşamasına ve gayr-ı ahlaki davranışlardan uzak kalmasına katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Bu şekilde verilecek olan ahlak eğitiminin birey üzerindeki bir diğer olumlu etkisi güven, huzur, sevgi gibi olumlu duyguları destekleyerek bireyin kendini gerçekleştirmesini, olumlu bir benlik algısına sahip olmasını sağlamaktır.

Genel tarama modeliyle yürütülen çalışmayı oluşturan dördüncü bölüm; öğrencilerin davranışları üzerinde ahiret inancının etkisini incelemeyi amaçlayan Ahiret İnancı Ölçeği, araştırmacı tarafından geliştirilen kişisel demografik bilgi formu, Fazilet Yavuz Birben ve Hasan Bacanlı, tarafından 2018 yılında Türkçeye uyarlanan Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeğinden elde edilen bulgular, tartışma ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Değer ve anlam duyguları, insanın kendine, diğer insanlara, çevreye, hayata ve ölüme bakışını ve tavrını belirleyen, bunlarla ilişkisini yaşamsal düzeyde etkileyen önemli duygulardır. İnsan gelişim dönemleri içinde, değer ve anlam duygularına tatmin arayışının en şiddetli bir şekilde yaşandığı dönem, bulûğ ile başlayan gençlik yılları olması hasebiyle Bursa ilindeki ortaöğretim kurumlarında öğrenim gören 506 lise öğrencisi üzerinde yapılan araştırmada lise öğrencilerinin geldikleri sosyal çevrelere, eğitim durumlarına, anne baba eğitim durumlarına, kardeş sayılarına, ailede kaçınıcı çocuk olduklarına, ahiret inanç düzeylerine, ahlaki kayıtsız davranışlarda bulunmalarına yönelik sorular yöneltilmiştir. Uygulanan anket, ahiret inancı ölçeği ve ahlaki kayıtsızlık ölçeği kapsamında elde edilen veriler frekans, aritmetik ortalama, çapraz tablo yöntemleri kullanılarak yorumlanmış ve korelasyon tekniği kullanılarak veriler arasında ilişki tespiti yapılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda ahiret inancı ile ahlaki kayıtsızlık arasında anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Ahlaki Davranış, Gayr-ı ahlaki Davranış, Din Eğitimi, Ahiret İnancı, Ahlaki kayıtsızlık

ABSTRACT

Name and Surname : Semanur NUR
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Sciences
Branch : Religious Education
Degree Awarded : Master
Page Number : xi + 120
Degree Date : / / 2019
Supervisor : Prof. İsmail SAĞLAM

THE REFLECTION OF THE HERITAGE BELIEF TO BEHAVIOR OF HIGH SCHOOL STUDENTS

This study aims to investigate the relationship between the belief in the Hereafter and the level of moral indifference in high school students. The study consists of three chapters. First part; In the Qur'an and the hadith, the Hereafter is the theoretical part that focuses on the basic concepts such as the Hereafter, the effect of belief in the Hereafter on human life, and the meaning of the word and term of the Hereafter. Second part; The explanation of the concept of moral indifference includes the psychological reasons for exhibiting unethical behavior and the justification of unethical behavior. Third part; know the study about the general screening model for the problem of the research. In this research, firstly, the interaction between moral behavior and the hereafter is discussed in a conceptual context, and the effect of the belief in the hereafter on the behaviors of young people showing moral indifference is focused on. Therefore, in this study, it is aimed to examine the effects of belief in the Hereafter, which is the main subject of our research, on behaviors.

The fourth section which consists of the general survey model; The Hereafter Scale, which aims to examine the impact of the belief in the Hereafter on students' behavior, consists of a personal demographic information form developed by the researcher, the findings, discussion and conclusions obtained from the Scale of Moral Indifference adapted to Turkish in 2018 by Fazilet Yavuz Birben and Hasan Bacanlı. Feelings of value and meaning are important emotions that determine one's view and attitude towards himself, other people, environment, life and death, and affect his relationship with them at a vital level. During the human development periods, the period in which the search for satisfaction with the sense of value and meaning was experienced in the most severe way, the fact that the youth years started with caused the social environment, educational status, parents status

of high school students from 506 high school students studying in secondary education institutions in Bursa. , the number of siblings, the number of children in the family, the beliefs of the Hereafter, moral indifferent behaviors were asked questions. The data obtained within the scope of questionnaire, afterlife belief scale and moral indifference scale were interpreted by using frequency, arithmetic mean, cross-table methods and correlation was determined by using correlation technique. The results of the research were generally expressed and recommendations were made in the light of the findings.

Keywords:

Moral Behavior, Moral Behavior, Religious Education, Belief in the Hereafter,
Moral Indifference

ÖN SÖZ

Toplumların sosyal hayatında önemli bir yeri olan ahlak kavramı, insanın varoluşundan itibaren; ilmin, felsefenin ve dinin konusu olmuştur. Ahlakla din arasındaki ilişki, ahlak-ilim ve ahlak-sanat ilişkilerine göre daha açık olarak görülmekte ve insan hayatını yakından ilgilendirmektedir. Ahlak ve din insan ruhunda aynı kaynaktan beslenmektedir. Her ikisi de niyete ve vicdandaki samimiyete göre insan tarafından yapılan eylemlere ahlaki açıdan değer vermektedir. Her ne kadar din ile ahlak ayrılmaz bir bütün gibi görünse de ahlakın bağımsız bir yönü de vardır. Sadece ahlaki kuralları benimsemek, ahlaklı olmak için yeterli olmamaktadır. Çünkü insan yaradılış itibariyle kötü olmamakla birlikte kötü dürtülere açıktır. Bunun doğal bir sonucu olarak da kötü davranışın ne olduğunu bildiği halde ahlak yasalarına uygun davranma hususunda zayıflık ve umursamazlık gösterebilmektedir. Aynı zamanda bazı hallerde yaptığı yanlış davranışı mazur gösterecek sebepler bulabilmekte sonrasında yanlış olan bu davranış onun gözünde doğru ve makul bir şekilde görülebilmektedir.

İnsanlar bazen ahlaka uygun olmayan davranışlarda bulunabilmekte, bu davranışlar için haklı sebepler gösterebilmekte ve bunun sonucunda kendini mazur göstermeye yönelebilmektedir. Böylelikle, benliğin kendini fark etmesinde veya anlamasında kusurlar bulunduğu görülebilmektedir. İnsanın yanlış hareketlerini meşru ve makul görmeye kendini inandırması, benliğini korumak için kullandığı vasıtalardan biridir. İnsanlar çok defa kendilerine ait kusurları başkalarında da görmekte, bu şekilde vicdan huzuru bulmaya çalışmaktadırlar. Elbette ki benliğin bu korunma veya savunma çabaları insanın elinde olmadan yani kendiliğinden yürütülmektedir.

Benliğin kendini savunmaya çalışması aslında vicdanın kontrolünden bir kaçış anlamına gelmektedir. Eğer ortada vicdanın reddedeceği şeyler bulunmasaydı, benliğin kendini savunmasına da ihtiyaç kalınmazdı. O hâlde, bu noktada ihtiyaç duyulan şey; insanı ahlak prensiplerine uygun hareket etmeye muktedir kılacak bir motivasyon kaynağı sağlayan dinin etkisinden faydalanmaktır. Bu bağlamda Kur'an, insanın mantıki ve ahlaki yanını ortaya çıkararak onun zarar, acı ve sıkıntıdan kaçıp yarar, haz ve mutluluğa yönelme duygusuna hitap eden ahiret inancını sürekli ayakta tutmak suretiyle insanları bu anlamda motive etmeye çalışmaktadır.

Sonuç olarak; toplumsal yaptırımların gücüne rağmen hem ölümden sonra hayata inanan hem de inanmayanların birçoğu kötülük işleyebilmektedir. Deneyimler, İslam dinine inanmayan insanların vicdanlarında bir huzursuzluk, suçluluk duygusu oluşturmakla birlikte, yaptırımların caydırıcı etkisinin kendilerini bağlamadığı ya da kendilerine, yaptığı kötü eylem nedeniyle, yasalardan maddi ve manevi bir zararın gelmeyeceğini sezinledikleri an, söz konusu kötü eylemlerini ısrarla sürdürebildiklerini doğrulamaktadır. Buna mukabil inanma derecesine göre Allah'a ve ahirete inanan ve dinin gereklerine uygun yaşayan insanlar ise kötü eylemlerden uzak durma noktasında iradeleri daha güçlü olabilmektedir.

Nitekim din eğitiminin temel amaçlarından biri; ruh sağlığı yerinde ve kişilik bütünlüğüne sahip, sağlam karakterli, vicdanlı bireyler yetiştirmektir. Bu esas amaç, yetişmekte olan nesillere ruh ve beden gelişimini dikkate alarak onların zihin, duyu, heyecan dinamizmini bozmadan; tutarlı, şuurlu, vicdanlı bir mümin ve başarılı bir genç olarak topluma katılmasını sağlamayı içermektedir. Bir diğer ifadeyle din eğitimi “karakter eğitimi” ve “ahlaki şahsiyet bütünlüğünü” sağlamayı amaçlamaktadır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin hedefleri sıralanırken de “iç dünyasında, içinde yaşadığı aile ve toplumda inanç, ibadet, ahlak yönünden de dengeli ve uyumlu bir şahsiyet kazandırmak” tan bahsedilmektedir. Tüm bu sebeplerle tezimizde din eğitimi sürecinde “ahlaki şahsiyet bütünlüğünü” sağlaması bakımından ahiret inancının önemine değinilmekte ve ahiret inancına sahip öğrencilerin davranışlarında olumlu bir değişimin gerçekleştiği öngörülmektedir.

Günümüzde din psikolojisi ve din felsefesi alanlarında din ve ahlak üzerine yapılmış birçok bilimsel araştırmanın varlığı bilinmektedir. Söz konusu çalışmalarda dini inancın ve dindarlığın ahlaka etkisi de incelenmiştir. Araştırma konusunun belirlenmesinde; ahlak kavramının diğer çalışmalarda dinin bütün boyutlarıyla ele alınmış olması, ahiret inancı ve ahlaki kayıtsızlık konusuna ilişkin yapılan araştırmaların sınırlı sayıda olması ve ahlaki kayıtsızlık kavramı ile ilgili yapılan çalışmaların önemli bir bölümünün Batıda yapılan çalışmalardan oluşması etkili olmuştur. İnsanın gelişim dönemleri içinde, değer ve anlam duygularına tatmin arayışının en şiddetli şekilde yaşandığı dönemin buluş ile başlayan gençlik yılları olması sebebiyle “Ahiret İnancının Ortaöğretim Öğrencilerinin Davranışlarına Yansıması” literatüre katkı sağlayacağı düşüncesi neticesinde araştırma konusu olarak belirlendi.

Çalışma teorik ve ampirik kısımlardan oluşmaktadır. İlk bölüm olan teorik kısımda Kur'an ve hadislerde; ahiret, ahiret inancının insan hayatına etkisi, ahiretin kelime ve terim anlamlarına yer verilmiştir. İkinci bölümde ise, ahlaki kayıtsızlık kavramının açıklanması, gayr-ı ahlaki davranış sergilemenin psikolojik sebepleri ve gayr-ı ahlaki davranışları meşrulaştırma konuları ele alınmıştır. Yöntem ve bulgular olmak üzere iki bölümden oluşan ampirik kısma yer verilmesinin nedeni, araştırmanın teorik bölümle sınırlı kalmaması ve konu ile ilgili olarak bir veri analizinin ortaya konulabilmesidir. Araştırmanın teorik kısmında ahiret ve ahlaki kayıtsızlık kavramsal bakış açısıyla incelenmiş, ampirik kısmında ise ahiret inancı ve ahlaki kayıtsızlık arasındaki ilişkide ele alınan birey; cinsiyet, anne-babanın eğitim durumu, ailede kaçınıcı çocuk olma durumu, kardeş sayısı, okul türü, okul başarı durumu, sınıf ve sosyal çevre değişkenlerine göre karşılaştırılarak incelenmiştir.

Öncelikli olarak konunun belirlenmesi aşamasından araştırmanın sonuçlanmasına kadar her aşamada bana destek olarak yol gösteren Uludağ Üniversitesi Öğretim Üyesi saygıdeğer hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. İsmail Sağlam'a sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Çalışmanın çeşitli kişisel nedenlerden ötürü gecikmesiyle yaşadığım hayal kırıklığından sıyrılıp kendimi gerçekleştirilmeme yardımcı olan, araştırmanın planlanmasından sonuçlanmasına kadar fikirleriyle çalışmaya önemli katkı sağlayan çok kıymetli can yoldaşıma hissettiğim derin minnettarlığı belirtmeliyim. Hayatımın ihtiyaç duyduğum her anında yanımda olan değerli anneme ve babama müteşekkire olduğumu belirtmek istiyorum.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ.....	iii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
ÖN SÖZ	ix
İÇİNDEKİLER.....	xii
TABLOLAR.....	xvi
KISALTMALAR.....	xviii
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN PROBLEMLERİ.....	2
3. ARAŞTIRMANIN TEMEL HİPOTEZİ	3
3.1. Araştırmanın Alt Hipotezleri	4
3.1.1. Demografik Değişkenler ile Ahiret İnancı ve Ahlaki Kayıtsızlık Arasındaki İlişkiye Ait Hipotezler	4
3.1.2. Ahiret İnancı ve Ahlaki Kayıtsızlık Durumuna İlişkin Hipotezler.....	4
4. VARSAYIMLAR.....	4
5.İLGİLİ ARAŞTIRMALAR.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

AHİRET İNANCI İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE AHİRET İNANCININ DAVRANIŞLARA YANSIMASI

1. AHİRET İNANCI İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR	8
1.1. Kelime Olarak Ahiret	8
1.2. Terim Olarak Ahiret	8
1.3. Kur'an'da ve Hadislerde Ahiret	9

1.4. Kabir Hayatı (Berzah Kavramı)	11
1.5. Kıyamet Kavramı	11
1.6. Ba's Kavramı	13
1.7. Haşir Kavramı	15
1.8. Cennet-Cehennem Kavramı	16
2. AHİRET İNANCININ DAVRANIŞLARA YANSIMASI.....	18
2.1. Ahiret İnancının İnsan Hayatına Etkisi	18

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

AHLAKİ KAYITSIZLIK KAVRAMI

1. GAYRİ AHLAKİ DAVRANIŞ SERGİLEMENİN PSİKOLOJİK NEDENLERİ	31
1.1. Acelecilik.....	33
1.2. Ölümsüzlük.....	34
1.3. Cimrilik.....	35
1.4. Bencillik	37
1.5. Öfke	39
1.6. Gurur ve Hırs	41
1.7. Kibir.....	43
1.8. Kıskançlık.....	46
2. GAYR-I AHLAKİ DAVRANIŞLARI MEŞRULAŞTIRMANIN BOYUTLARI	48
2.1. Davranış Açısından Ahlaki kayıtsızlık	48
2.1.1. Olumsuz Davranışı Kıyaslama Kavramı	48
2.1.2. Olumsuz Davranışı Olumlu Etiketleme Kavramı.....	49
2.2. Sonuçları Açısından Ahlaki kayıtsızlık	51
2.2.1. Olumsuz Sonuçları Önemsizleme/Çarpıtma Kavramı	51
2.2.2. Ahlaki Gerekçeleştirme-Meşrulaştırma Kavramı	52
2.3. Mağdur Açısından Ahlaki Kayıtsızlık.....	53
2.3.1. İnsandışılaştırma Kavramı.....	53
2.3.2. Suçu Atfetme Kavramı	56

2.4. Sorumluluk Açısından Ahlaki Kayıtsızlık.....	57
2.4.1. Sorumluluğu Yayma-Dağıtma Kavramı.....	57
2.4.2. Sorumluluğu Üstlenmeme Kavramı	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMPİRİK ÇERÇEVE

YÖNTEM VE BULGULAR

1.YÖNTEM	62
1.1. ARAŞTIRMA MODELİ	62
1.2. ÇALIŞMA GRUBU	62
1.3. KULLANILAN ÖLÇME ARAÇLARI.....	65
1.3.1.Demografik Bilgi Formu	65
1.3.2. Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği.....	65
1.3.3. Ahiret İnancı Ölçeği	66
1.4. VERİLERİN ELDE EDİLMESİ ve İSTATİSTİKSEL ANALİZİ	69
2.BULGULAR	72
2.1. ARAŞTIRMAYA KATILANLAR VE NİTELİKLERİ.....	72
2.2. AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEğİ VE AHİRET İNANCI ÖLÇEK PUANLARI İLE İLGİLİ TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER	76
2.3. CİNSİYETE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	77
2.4. CİNSİYETE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	78
2.5. ANNENİN EğİTİM DURUMU DEğİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEğİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	78
2.6. ANNENİN EğİTİM DURUMU DEğİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEğİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	79
2.7. BABANIN EğİTİM DURUMU DEğİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEğİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	80

2.8. BABANIN EĞİTİM DURUMU DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	81
2.9. AİLEDE YER ALAN ÇOCUKLARIN DOĞUŞ SIRASI DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	82
2.10. AİLEDE YER ALAN ÇOCUKLARIN DOĞUŞ SIRASI DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	82
2.11. KARDEŞ SAYISI DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	83
2.12. KARDEŞ SAYISI DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	84
2.13. ANKETİN YAPILDIĞI OKUL DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	85
2.14. ANKETİN YAPILDIĞI OKUL DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	87
2.15. SINIF DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	88
2.16. SINIF DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	88
2.17. SOSYAL ÇEVRE DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	89
2.18. SOSYAL ÇEVRE DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	90
TARTIŞMA VE SONUÇ	91
KAYNAKÇA.....	103
EKLER	114
1.AHLAKİ KAYITSIZLIK VE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ	114
2.ÖLÇEK UYGULAMASI İLE İLGİLİ İZİN BELGELERİ.....	118

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1. Bursa İli Ortaöğretim Kurumlarında Öğrenim Gören Toplam Öğrenci Sayısı	63
Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı	63
Tablo 3. Ahiret İnancı KMO and Bartlett's Testi Sonuçları	67
Tablo 4 Kaçınıcı Çocuk Olduğu Değişkenine Göre Dağılım	75
Tablo 5 Sınıf Değişkenine Göre Dağılım	75
Tablo 6 Ahlaki Kayıtsızlık ölçeği ve Ahiret İnancı Ölçek Puanları İle İlgili Tanımlayıcı İstatistikler	76
Tablo 7 Tablo. Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ile Ahiret İnancı Ölçeği Puanları Arasındaki İlişki Düzeyleri	77
Tablo 8 Cinsiyete Göre Ahireti İnancı Ölçek Puanlarının Karşılaştırılması	77
Tablo 9 Cinsiyete Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçek Puanlarının Karşılaştırılması	78
Tablo 10 Annenin Eğitim Durumu Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	79
Tablo 11 Annenin Eğitim Durumu Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	80
Tablo 12 Babanın Eğitim Durumu Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	80
Tablo 13 Ailede Yer Alan Çocukların Doğuş Sırası Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	82
Tablo 14 Ailede Yer Alan Çocukların Doğuş Sırası Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	83
Tablo 15 Kardeş Sayısı Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	84
Tablo 16 Kardeş Sayısı Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	85

Tablo 17 Anketin Yapıldığı Okul Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	86
Tablo 18 Anketin Yapıldığı Okul Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları	87
Tablo 19 Sınıf Değişkenine Göre Ahireti İnancı Ölçek Puanlarının Karşılaştırılması	88

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgiler	Uluslararası	Türkçe
Bakınız	V.	Bkz.:
Editör/editörler	Edt./eds.	ed.
Editorial Director	edt. direct.	yayın yönetmeni
Çeviri Editörü	vs.	çev. ed.
Aynı eser/yer	Ibid.	a.e.
Adı geçen eser	op.cit	a.g.e.
Tahkik		thk.
Basım	b.	
Basım yeri yok	w.place	b.y
Basım tarihi yok	w.date	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	et. al.	v.d.
Sayfa/sayfalar	p. / pp.	s. /s.s.
Editör/yayına hazırlayan	ed. by	ed.veya haz.
Çeviren	trans	çev.
Diyanet İşleri Başkanlığı	D.I.B	D.İ.B.
Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları	TDV	TDV
Diyanet İşleri Ansiklopedisi	DIA	DİA
Cilt	Vol.	C.
Sayı	Ish.	S.

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Dinin tarih boyunca insanlara manevi güç veren, davranışları düzenleyen, topluma şekil veren, insanların inanma ihtiyaçlarını karşılayan bir yönü vardır. Bu etkiyi okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri konu edinmektedir.

Ortaöğretim müfredatında mevcut olan İslam Dini'nin temel inanç esaslarından birisi olan ahiret inancı ahlakın temellendirildiği bir inanç sistemidir. İnsan, ahiret inancına sahip bir bakış açısı geliştirdiğinde zihnini ve dikkatini hayatın yüksek gaye ve hedeflerine yönelterek içinde bulunduğu durumun anlık ve kısa vadeli beklentilerine kapılmamaktadır. Çünkü dünyevilik insanı dar görüşlü yapmakta ve gerçek hedefleri unutturmaktadır. Ahlaki davranması gereken yerde ihmaller söz konusu olabilmekte veya kişi ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarını kullanarak gayr-ı ahlaki davranışını meşrulaştırma yolunu seçebilmektedir. Oysaki ahiret, yüce değerleri temsil etmektedir. Başka bir ifadeyle dünya hayatı geçici tatminleri ifade ederken, ahiret sonsuza kadar sürecek olan huzur ve tatmine işaret etmektedir. Ahlaki ilkelerin insanların kişisel tercihlerinden farklı evrensel bir gerçek olabilmesi için kanun koyucunun var olması gerekmekte ancak kanun koyucu, ahlakın objektif olmasını sağlayabilmektedir. Ahlak, kişisel tercihin ötesinde bir şeydir ve kişisel tercihin üstünde olduğu için de bunun ancak kanun koyucu tarafından ortaya konulması mümkün olur. Bununla birlikte ahiret inancı, eylemlerin ahlaki sorumluluğunun üstlenildiği ve bu eylemlerin hesabının verilebildiği bir ortam söz konusu olması için gereklidir.

Ahiret inancı aşamalı olarak yerleşen bir inançtır. Ahiret inancı ilk olarak ailede başlar fakat soyut olması bakımından, çocuğun eğitiminin başlamasıyla birlikte okul ortamında şekil almaktadır. Sağlam bir ahiret inancı geliştirmek için aileye ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmenlerine büyük görev düşmektedir. Ahiret inancını doğru bir şekilde içselleştirip davranışlarına aktarabilme becerisini gösteren bireyler hayatlarını ahiret inancı ile şekillendirmekte ve ahlaklı bireyler olarak topluma katkı sağlamaktadırlar.

Araştırma ortaöğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin ahiret inancı ile ahlaki kayıtsızlıkları arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Ahiret inancı genel olarak

Kelam ve Tefsir anabilim dallarında incelenen bir konudur. Fakat din eğitimi alanında yapılan bu tezde ahiret inancının farklı bir bakış açısıyla ele alınmış olması önem taşımaktadır. Ahiret inancı din eğitimi alanında daha önce 1994 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Erdal Baykan tarafından yapılmış “Ahiret İnancının Ortaöğretim Gençliği Üzerindeki Anlamı ve Etkileri” isimli yüksek lisans tezinde¹ ele alınmıştır. Baykan'ın tezinde öğrencilerin ahiret inancı düzeylerini tespit etmeye yönelik anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Din eğitimi alanında ahiret inancını konu edinen bir diğer çalışma ise Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2017 yılında Mehmet Bal tarafından yapılan “İlköğretim 7.sınıf öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi müfredatında yer alan ‘Melek ve Ahiret İnancı’ adlı ünitenin kazanımlarını elde etme düzeyleri ile korku ve kaygıları arasındaki ilişkinin incelenmesi” isimli yüksek lisans tezidir.² Bal bu tezinde melek ve ahiret ünitesiyle ilgili çoktan seçmeli başarı testi ve korku ve kaygı ölçeği kullanmıştır. Tezimizde ise orta öğretim gençleri için ahiret inancı ölçeği geliştirilmiştir. Nitekim ahlaki kayıtsızlık ölçeği ile elde edilen verilerin geliştirilen ahiret inancı ölçeğinden elde edilen sonuçlarla ilişkilendirilmiş olması bakımından çalışmamız diğer yapılan çalışmalardan özgün olup önem arz etmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN PROBLEMLERİ

Konusu ve amacı açıklanan araştırmada “Ahiret inancı düzeyi ile ahlaki kayıtsızlık arasındaki ilişki nasıldır?” sorusu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Ayrıca bu araştırmada aşağıdaki sorulara da cevap aranacaktır:

- Katılımcıların cinsiyetleri ile ahlaki kayıtsızlıkları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların cinsiyetleri ile ahiret inançları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların devam ettikleri sınıf ile ahlaki kayıtsızlık arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

¹ Bkz. Erdal Baykan, *Ahiret İnancının Ortaöğretim Gençliği Üzerindeki Anlamı ve Etkileri (Alan Araştırması)*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

² Bkz. Mehmet Bal, *İlköğretim 7.sınıf öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi müfredatında yer alan ‘Melek ve Ahiret İnancı’ adlı ünitenin kazanımlarını elde etme düzeyleri ile korku ve kaygıları arasındaki ilişkinin incelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2017.

- Katılımcıların devam ettikleri sınıf ile ahiret inançları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların devam ettikleri okul ile ahlaki kayıtsızlıkları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların devam ettikleri okul ile ahiret inançları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların kardeş sayısı ile ahlaki kayıtsızlıkları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların kardeş sayısı ile ahiret inançları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların kardeş sıralaması ile ahlaki kayıtsızlıkları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların kardeş sıralaması ile ahiret inançları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların annenin eğitim durumu ile ahlaki kayıtsızlıkları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların annenin eğitim durumu ile ahiret inançları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların babanın eğitim durumu ile ahlaki kayıtsızlıkları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların babanın eğitim durumu ile ahiret inançları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

3. ARAŞTIRMANIN TEMEL HİPOTEZİ

Araştırmamızın temel hipotezi, orta öğretim öğrencilerinin davranışları üzerinde ahiret inancının etkili olduğu ve ahiret inancının davranışlarını etkileme düzeyi arttıkça öğrencilerin ahlaki kayıtsızlıkta bulunma düzeylerinin azalmasıdır.

3.1. Araştırmanın Alt Hipotezleri

3.1.1. Demografik Değişkenler ile Ahiret İnancı ve Ahlaki Kayıtsızlık Arasındaki İlişkiye Ait Hipotezler

- Ahiret inancı, cinsiyet/gelinen sosyal çevre/anne-baba eğitim durumu/okul türü/okul başarı durumu/kardeş sayısı/ailede kaçınıcı çocuk olma durumu gibi değişkenlere göre farklılık göstermektedir.
- Ahlaki Kayıtsızlık, cinsiyet/gelinen sosyal çevre/anne-baba eğitim durumu/okul türü/okul başarı derecesi/kardeş sayısı/ailede kaçınıcı çocuk olma durumu gibi değişkenlere göre farklılık göstermektedir.

3.1.2. Ahiret İnancı ve Ahlaki Kayıtsızlık Durumuna İlişkin Hipotezler

- Ahiret inancına sahip öğrencilerin ahlaki kayıtsızlık düzeyleri oldukça düşük seviyededir.
- Ağırlıklı olarak din eğitimi verilen imam hatip liselerinde ahiret inancı ölçek puanları yüksek ve ahlaki kayıtsızlık düzeyleri düşük seviyededir.
- Ahiret inancı seviyesi arttıkça ahlaki kayıtsızlık seviyesi azalmaktadır.

4. VARSAYIMLAR

- Çalışma grubundaki örneklem, evreni temsil niteliğine sahiptir.
- Ortaöğretim öğrencilerinin belirtecekleri görüşler, içinde buldukları şartlardan etkilenmektedir.
- Araştırma için geliştirilen veri toplama araçları, araştırmanın amacını gerçekleştirmeyi sağlayacak yeterli ve geçerli bilgileri yansıtacak niteliktedir.
- Araştırmada, öğrencilerin araştırma sırasında uygulanan ölçme araçlarına samimi ve doğru cevaplar verdikleri varsayılmıştır.

5.İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Emine Demirci³'nin doktora tezinde kullandığı Ahlaki Olgunluk Ölçeği, bu tezde kullanılan Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeğiyle; Dindarlık Ölçeği de Ahiret İnancı

³ Bkz. Emine Demirci, *Ahlaki Olgunluk ve Dindarlık Arasındaki İlişki*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Ölçeği ile benzer nitelikler taşıması sebebiyle Demirci'nin tezinden faydalanılmıştır. Ayrıca Demirci'nin doktora tezinde genel tarama modeli kullanılmasından dolayı da Demirci'nin tezinden yararlanılmıştır. İlgili çalışma sonucunda ahlaki olgunluk ve dindarlık arasında pozitif bir anlamlılık tespit edilmesi çalışmamızın sonucunu destekler niteliktedir.

Emine Küçükalp⁴ tarafından yapılan “Ahlaki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Arasındaki İlişki” isimli yüksek lisans tezinde ahlaki yargı ile dindarlık arasındaki ilişki pozitif olduğu tespit edilmesi bakımından bu tezle ilgilidir. Bu tezlerde dindarlık kavramı genel bir nitelik taşımaktadır. Zira dindarlık; inanç, ibadet, bilgi, tecrübe ve etki gibi birçok boyutu içermekte olup bu boyutlar arasında da tespiti oldukça güç bir ilişki söz konusudur. Fakat tezimizde dindarlığın inanç boyutundan sadece ahiret inancı ele alındığı için ve salt ahlak kavramı yerine ahlaki kayıtsızlık kavramı ele alındığı için çalışma diğerlerinden özgün bir nitelik arz etmektedir.

Halil Geçit tarafından yapılan “Ortaokul Öğrencilerinin Ahiret İnancı Algıları” isimli yüksek lisans tezinde⁵ ortaokul öğrencilerinin ahiret algıları araştırmacı tarafından belirlenen anket ve mülakat soruları ile ölçülmeye çalışılmıştır. Konusu itibarıyla çalışmamızla benzer nitelikler taşımakla birlikte, çalışmamızda ahiret inancı ile ahlaki kayıtsızlık kavramı arasındaki ilişki ele alındığı için çalışmamız özgün bir tezdır.

Mehmet Bartev'in “ Ortaokul Öğrencilerinin İnsani Değerler Açısından Durumlarının İncelenmesi” isimli yüksek lisans tezi⁶, Meral Çileli'nin “14-18 Yaş Arasındaki Öğrencilerde Ahlaki Yargının Zihinsel Gelişim Psikolojisi Yaklaşımı İle Değerlendirilmesi” isimli yayınlanmamış doktora tezi⁷, Şenay Saylağ'ın “Liselerin Birinci Sınıfında Öğrenim Gören Çocukların Ahlaki Değerleri Algılama

⁴ Emine Küçükalp, *Ahlaki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Arasındaki İlişki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.85.

⁵ Bkz. Halil Geçit, *Ortaokul Öğrencilerinin Ahiret İnancı Algıları (Karaman İli)*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2015.

⁶ Bkz. Mehmet Bartev, *Ortaokul Öğrencilerinin İnsani Değerler Açısından Durumlarının İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2017.

⁷ Bkz. Meral Çileli, *14-18 Yaş Arasındaki Öğrencilerde Ahlaki Yargının Zihinsel Gelişim Psikolojisi Yaklaşımı ile Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1981.

Düzeylelerinin İncelenmesi” isimli yayınlanmamış bilim uzmanlığı tezi⁸, Hacı Yusuf Acuner’in “ 14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi” isimli yayımlanmamış doktora tezi⁹, Z. Fulya Temel’in “Yetiştirme Yurdunda ve Ailesi Yanında Kalan 14-18 Yaş Grubundaki Gençlerin Cinsiyet Rolü Kimlikleri ile Moral Gelişimlerinin Bazı Değişkenlere göre İncelenmesi” isimli yayınlanmamış doktora tezi¹⁰, Mustafa Şengün’ün “Lise Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeylelerinin Bazı Kişisel Değişkenler Açısından İncelenmesi” isimli doktora tezi¹¹, Mevlüt Kaya’nın “Bazı Kişisel Değişkenlere göre Üniversite Öğrencilerinin Ahlaki Yargıları” isimli basılmamış doktora tezi¹², Nevzat Çiçek ‘in kelim ana bilim dalında yaptığı “ Ahiret İncancının Sosyo-Psikolojik Yansımaları“ isimli yüksek lisans tezi,¹³ Hatice Taş ‘ın Kelim ana bilim dalında yaptığı “Ahirete İmanın İnsan Davranışlarına Etkisi“ isimli yüksek lisans tezi¹⁴ ve Mustafa Koç, vd.’nin “Kohlberg’in Ahlaki Gelişim Kuramına göre Üniversite Öğretim Elemanları ile Öğrenciler Arasındaki Etkileşimin Ahlaki Düzeyi” isimli araştırması¹⁵, Abdulkadir Çekin’in “Öğretmen Adaylarının Ahlaki Olgunluk Düzeyleri” isimli çalışması¹⁶, İbrahim Hakkı Aydın’ın “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi” isimli çalışması¹⁷, Mustafa Şengün’ün “Anne Baba Tutumuna göre Lise Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk

⁸ Bkz. Şenay Saylağ, *Liselerin Birinci Sınıfında Öğrenim Gören Çocukların Ahlaki Değerleri Algılama Düzeylerinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2001.

⁹ Bkz. Hacı Yusuf Acuner, *14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

¹⁰ Bkz. Z. Fulya Temel, *Yetiştirme Yurdunda ve Ailesi Yanında Kalan 14-18 Yaş Grubundaki Gençlerin Cinsiyet rolü k.imlikleri ile Moral Gelişimlerinin Bazı Değişkenlere göre İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Hacette Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1991.

¹¹ Bkz. Mustafa Şengün, *Lise Öğrencilerinin Ahlaki olgunluk Düzeylerinin Bazı Kişisel Değişkenler Açısından İncelenmesi*, (Doktora Tezi), Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/1, Cilt. 12, Sayı: 23, ss.203-215.

¹² Bkz. Mevlüt Kaya, *Bazı Kişisel Değişkenlere göre Üniversite Öğrencilerinin Ahlaki Yargıları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.

¹³ Bkz.Nevzat Çiçek, *Ahiret İncancının Sosyo-Psikolojik Yansımaları*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

¹⁴ Bkz. Hatice Taş, *Ahirete İmanın İnsan Davranışlarına Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

¹⁵ Mustafa Koç, vd., ”Kohlberg’in Ahlaki Gelişim Kuramına Göre Üniversite Öğretim Elemanları ile Öğrenciler Arasındaki Etkileşimin Ahlaki Düzeyi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C.6, S.2, 2009, ss.757-771.

¹⁶ Abdulkadir Çekin, “Öğretmen Adaylarının Ahlaki Olgunluk Düzeyleri”, *Kastamonu Eğitim dergisi*, C.21, S.3, ss.1035-1048, 2013.

¹⁷ İbrahim Hakkı Aydın, “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:35, 2011, ss.1-23.

Düzeyleyleri” isimli çalışması¹⁸, Hakan Sarıçam, vd.’nin ”Ergenlerde İnsani Değerler ve Ahlaki Olgunluk Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” isimli çalışması¹⁹, Mevlüt Kaya’nın “Üniversite Öğrencilerinin Dini İnanç ile Ahlaki Olgunluk Düzeyleyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” isimli çalışması²⁰, Hüseyin Certel’in ”Ahiret İnançının Psikolojik Temelleri” isimli araştırması²¹, Ahmet Çelik’in ” Kur’an’a göre Ahiret İnançının Bireysel ve Toplumsal Yönü” isimli araştırması²², Hayati Hökelekli’nin ”Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”²³ ve ”Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”²⁴ isimli çalışmaları bu tez konusuyla ilgili olan ve bu tezde yararlanılan kaynaklardır.

¹⁸ Mustafa Şengün, “Anne baba Tutumuna göre Lise Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeyleyleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, C.12, S:23, ss.203-215.

¹⁹ Hakan Sarıçam , vd., ”Ergenlerde İnsani Değerler ve Ahlaki Olgunluk Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” , *International Journal of Human Sciences*, Vol.11, Issue:1, 2014, s.1337.

²⁰ Mevlüt Kaya, “Üniversite Öğrencilerinin Dini İnanç ile Ahlaki Olgunluk Düzeyleyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, C.30, ss.30.

²¹ Hüseyin Certel, ”Ahiret İnançının Psikolojik Temelleri”, *Akademik Arştırmalar: Sosyal Bilimler Dergisi*, 1996, C.1, S.2, ss.42-46

²² Ahmet Çelik, ”Kur’an’a göre Ahiret İnançının Bireysel ve Toplumsal Yönü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, S.16, ss.173-195.

²³ Hayati Hökelekli, ”Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi üzerine bir araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C., S.4, 1992, ss.57-97.

²⁴ Hayati Hökelekli, ”Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.3, 1991, ss.151-165.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

AHİRET İNANCI İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE AHİRET İNANCININ DAVRANIŞLARA YANSIMASI

1. AHİRET İNANCI İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

1.1. Kelime Olarak Ahiret

Ahiret, Arapça “ehr” kökünden ism-i fâil olan "son" anlamındaki âhir kelimesinin müennesi, “evvel” kelimesinin mukabili olup²⁵, kutsal kitabımız olan Kur'an'da en genel anlamıyla “diğer dünya” manasında kullanılmaktadır. Bu kelime Kur'an'da 110 yerde geçmektedir. Kur'an'da bazen yalın, bazen de isim tamlaması ve sıfat tamlaması şeklinde geçmektedir. Yirmi altı yerde müzekker ve “el-yevm” kelimesine sıfat olarak “el-yevmü'l-âhir” (son gün), dokuz yerde “dâr” ile sıfat veya isim tamlaması halinde “ed-dâr'ül-âhire, dâr'ül-âhire” (son ikamet yeri), bir yerde “en-neş'etü'l âhira” (ikinci yaratılış, son hilkat) şeklinde, elli yerde de dünyaya (ikisinde dünya manasındaki ûlâ ile) karşılık olarak kullanılmıştır.²⁶ Bu kullanılışlarda da görüldüğü gibi ahiret ile dünya arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.²⁷

1.2. Terim Olarak Ahiret

Terim olarak ahiret kendisinde ebedi olarak kalınacak (dâru'l-bekâ) ve ölümden sonra dirilmeye birlikte insanlar için kurulacak yerdir.²⁸ Dolayısıyla ölüm, son olmayıp gerçek bir hayata geçiş demektir. Dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan bu ikinci hayat, haşirden sonra başlayan “ba's, haşr, hesap, mizan, şefaât, sırat, cennet ve cehennem” gibi bütün olgu ve olayları içine almaktadır. Kur'an açısından ölümden sonraki hayat, iki aşamada gerçekleşecektir. Birincisi; dünya gibi geçici olan berzah hayatı diğeri ise hiçbir şekilde sona ermeyecek olan ebedi hayat olan ahiret hayatıdır.²⁹

²⁵ Ragıb El-İsfahânî, *Müfredât*, 1.b, İstanbul: Yarın yayınları, 2015, s. 68.

²⁶ Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, *DİA*, C. I, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 543.

²⁷ Yener Öztürk, *İmkânı ve Lüzumu Açısından Kur'an'da Ahiret*, 2. b., İstanbul: Işık Yay., 2004, s.11-12.

²⁸ Ahmet Çapku, *İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd Düşüncesinde Ahiret*, 1. b., İstanbul: Kayıhan Yay., 2009, s. 21.

²⁹ Bkz. el-Müminûn, 23/100.

Bazı âlimler ahiret kavramını, “İsrafil (as.)’ın Sur’a ilk üfürmesiyle başlayıp Cennet’e gideceklerin Cennet’e; Cehennem’e gideceklerin ise Cehennem’e gidene kadar bütün yaşadıkları haller” olarak tarif ederken, diğer bir kısım âlimler ise; “*İsrafil (a.s.)’ın Sûr’a ikinci kez üfürmesiyle birlikte insanların diriltilişinden sonra başlayan ebedi hayat*” şeklinde açıklamışlardır.³⁰

Ahiret hayatı, en genel anlamıyla kabir hayatını ve kıyameti içeren, dünya hayatının bitiminden sonraki hayattır; genel anlamının dışında kullanılırsa, ikinci Sur’a üflenmesi ile başlayan ve sonsuza kadar var olacak bir hayattır.³¹

1.3. Kur’an’da ve Hadislerde Ahiret

Kur’an’da İslâm’a göre iman esasları tespit edilirken ahiret inancı önemle vurgulanmıştır. Örnek olarak Nisa suresi 136. ayet gösterilebilir. Söz konusu ayette Allah’a, Resulüne ve ona indirdiği Kur’an’a ve daha önce indirdiği kitaplara iman edilmesi emredildikten sonra şöyle buyrulur:

"Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse tam manasıyla sapmıştır".³²

Ayrıca Ahiret kelimesinin “el-hayat ed-dünya” terkihiyle birlikte Kur’an ‘da 115 defa kullanıldığı görülmektedir. Ahiret kelimesinin ve dünya kelimesinin Kur’an’da birlikte bulunması ve sayılarının birbirine yakın olması bize yüce yaratıcının dünya ve ahiret dengesini kurmamız gerektiğinin işaretini vermektedir.³³

Kur’an-ı Kerim’in dünya hayatının geçiciliği ve aldatıcılığından bahsetmesi, dünya hayatının önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Burada önemli olan husus, dünya hayatının çekiciliğine kapılarak taşkınlık gösterip sınırı aşan hareketlerde bulunulmaması ve insanın vereceği hesabı unutmamasıdır.³⁴

³⁰ Yaşar Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, 2. b., İstanbul: Marifet Yayınları, s.342; Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam(Tarih-Ekoller-Problemler)*, 2. b., Konya: Tekin Kitabevi, 2001, s. 439

³¹ Bkz. El-Hûd, 11/105-108.

³² En-Nisa, 4/136

³³ Ramazan Altıntaş, “İslamî Anlayışa Göre “el-Hayâtü’-d-Dünya” Kavramını Yorumlama Biçimleri”, Sivas, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII / 1, 2003, ss. 129-159

³⁴ Fersahoğlu, a.g.e., s.340

Sonuç olarak; Kur'an-ı Kerim'de; insanoğlunun dünyayı anlamasına, algılamasına ve dünyaya hangi bakış açısıyla bakması gerektiğine; dünya hayatından başka ebedî hayat olan ahiret hayatının var olduğuna; dünya hayatının ahirette elde edeceklerimizi kazandığımız yer olduğuna ışık tutacak tarzda pek çok ayet bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de dünya ve ahiret hayatına dair ayetlerden bazıları şunlardır;

1. Sonsuz olan hayatın ahiret hayatı olduğu ve dünya hayatından daha hayırlı olduğuna dair ayet:

“Ahiret senin için dünyadan iyi olacaktır.”³⁵

2. Dünya hayatının ahiret için bir hazırlık olduğuna ve dünya hayatında yapıp ettiklerimizden ahirette sorumlu olduğumuza dair anlam içeren ayet:

“Dünyada iyilik yapanlara ahirette iyilik vardır.”³⁶

3. Ahirete iman etmeyenlerin kendi elleriyle kendilerini azaba attıklarına dair ayet:

“Ahirete inanmayanlara da can yakıcı bir azap hazırlamışızdır.”³⁷

Dünya ve ahiret hayatı ile ilgili olarak Hz. Peygamber (sav.)'den nakledilen pek çok hadis-i şerif bulunmaktadır. Kaynaklarda yer alan hadis-i şeriflerden dünya ve ahiret hayatı ile ilgili olanlardan bazıları aşağıda verilmiştir.

- 1- Dünya malına rağbet etmenin doğru olmadığına dair hadis:

“Dünyaya rağbet edip mülk edinmeyin!”³⁸

- 2- Dünyadaki hayatın mümin için zor olduğunu ifade eden hadis:

“Dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir.”³⁹

- 3- Cennet ve cehennem özelliklerini anlatan hadisler.

“Cennet, mekruh (Nefse hoş gelmeyen şeyler) ile kuşatılmıştır; cehennemde nefsin hoşlandığı şehvetlerle sarılmıştır.”⁴⁰

³⁵ El-Duha, 93/4.

³⁶ En-Nahl, 16/30.

³⁷ El-İsra, 17/10.

³⁸ Tirmizî, “Âdâb”, 7968.

³⁹ Müslim, Tirmizî, “Âdâb”, 7976.

⁴⁰ Müslim, “Kitabu'l- Cenne”, 217.

*“Cenabı Hak buyuruyor ki: Salih kullarım için ben, cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve insanın kalbinden bile geçmeyen nice nimetler hazırladım.”*⁴¹

1.4. Kabir Hayatı (Berzah Kavramı)

Sözlükte *“iki şey arasındaki engel ve ayırıcı sınır”* anlamına gelen berzah, dinî bir terim olarak *“ölümle başlayıp yeniden diriltilmeye kadar sürecektir olan ara dönem, dünya ile ahiret hayatı arasındaki âlem ve kabirde geçen hayat”* şeklinde kullanılmaktadır.⁴²

Berzah kelimesi Kur'an-ı Kerim'de üç yerde geçer. Bu ayetlerden iki tanesinde Allah'ın yüce kudretinin bir delili olarak *“tatlı ve tuzlu iki denizin birbirine karışmasını önleyen engel”* manasındadır.⁴³ Diğerinde ise; *“insanların ölümlerinden yeniden diriltilmelerine kadar sürecektir olan ara süre”* şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁴ Söz konusu Kur'an ayetinde, ölümle karşı karşıya gelen inançsızların yaşarken hiçbir şekilde yerine getirmedikleri kulluk vazifelerinden dolayı pişmanlık duyarak dünya hayatına tekrar döndürülmeyi talep edecekleri, ancak bunun asla kabul olamayacak bir talep olduğu bildirilmekte, onların bu son zamanlarıyla ahiretin fiilen vuku bulması arasında bir berzah (kabir) hayatının var olduğu ifade edilmektedir.

1.5. Kıyamet Kavramı

Kıyamet kelimesi; fiil olarak dosdoğru olmak, ayakta hareketsiz durmak anlamına gelen k-y-m fiil kökünden gelmektedir. *“Dünyanın bağlı olduğu kozmik sistemde meydana gelecek değişimin ardından ölümlerin dirilmesiyle başlayıp ebediyen devam edecek olan âlem”* anlamında kullanılmaktadır.⁴⁵ Kur'an da, ölüm konusunda bahsedildiği gibi kıyametin de hak ve gerçek olduğundan bahsedilmiş ve vaktinin ne zaman olduğu bilinmese de bu olayın muhakkak gerçekleşeceği vurgusu yapılmıştır⁴⁶. Kıyametin varlığına inanmak veya inanmamak insanın hayatı boyunca tüm davranışlarını doğrudan etkilemektedir. Çünkü insan, bu dünyanın bir gün yok olacağına inanmıyor ise ya bu dünya içerisindeki geçici güzelliklerin sonsuz olacağı inancına kapılır ve hırs yapar ya da yaşadığı veya çevresinde

⁴¹ Buhârî, “Tefsir”, 32; Müslim, “Cennet”, 1; Tirmîzî, “Tefsir”, 32.

⁴² Kenan Çölgeçen, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, 2. b., Denizli: Yağmur Form Matbaacılık, 2013, s.174.

⁴³ El-Furkân, 25/53; er-Rahmân, 55/19-20.

⁴⁴ El-Müminûn, 23/99-100.

⁴⁵ Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *DİA*, C. XXV, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 516-522.

⁴⁶ Bkz. el-Bakara, 2/174,212; el-Âl-i İmran, 3/55, 77, 185, en-Nisa, 4/87.

gördüğü acıların sonsuz olduğuna inanarak kendisinin de kötü bir insan olması gerektiğine inanır ve ahlaki olmayan davranışlara yeltenir. Nitekim bu dünya hayatının bir sonu yoksa bu kâinat yok olmayacaksa adalet diye bir kavramdan söz edilemez ve ahiret hayatının var olduğu da düşünülemez. Bu sebeple insan hesap vermeyeceğini bildiği sürece haz ilkesine bağlı olarak güdülerini doyumak için davranışlarının sonunu düşünmeden hareket edecektir⁴⁷.

Kur'an-ı Kerim'de üzerinde durulan hususlardan biri Kıyamet'in gerçek olduğuna dair yapılan vurgudur. Diğer önemli husus ise kıyamet gününün dehşetine dikkat çekilmesidir. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette şuan mevcut bulunan sistemin tamamen çöküp, mahiyetini anlamamızın imkânsız olduğu bir sistemin kurulacağından bahsedilmekte ve insanları dehşete düşürecek bir kurgudan yararlanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de kıyamet ile ilgili ayetlerde sürekli kıyamet gününün dehşetine dikkat çekilmesinin sebebi kanaatimizce, insana kıyamet gerçeğini unutturmamak ve insanın gayr-ı ahlaki davranışlara yeltenmeyip nefesine sahip çıkmasını sağlamaktır. Kıyamet gününün dehşetiyle ilgili ayetlerden bazıları:

*“Yazılı kâğıt tomarlarının dürülmesi gibi göğü düreceğimiz günü düşün. Başlangıçta ilk yaratmayı nasıl yaptıysak, -üzerimize aldığımız bir vaad olarak- onu yine yapacağız. Biz bunu muhakkak yapacağız.”*⁴⁸

*“Dağlar (yerlerinden koparılıp) yürütülmüş, bir serap haline gelmiştir.”*⁴⁹

*“Dağlar da atılmış renkli yünler gibi olacaktır.”*⁵⁰

*“Hayır, yeryüzü (kıyamet sarsıntısıyla) parça parça olup dağıldığı zaman,”*⁵¹

Kur'an-ı Kerim'de kıyamet ile ilgili ayetlere baktığımızda kıyamet zamanı belirsizdir. Hiç şüphesiz bu belirsizliğin nedeni, insanı her daim sorumluluk sahibi kılarak kötülüklerden uzak tutmak ve her an kıyamet kopacakmış gibi yaşamasını sağlamaktır⁵². Böylece kıyamet inancına sahip olan insanın kıyametin dehşetinden etkilenerek, fitratında

⁴⁷ Abdüssamed Varlı, *Kur'an'da Dünya Ahiret Dengesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s.112.

⁴⁸ El-Enbiya, 21/ 104.

⁴⁹ En-Nebe, 78 / 20.

⁵⁰ El-Karia, 101 / 5.

⁵¹ El-Fecr, 89 / 21.

⁵² Bkz. el-A'râf, 7/187.

bulunan aceleci, bencil ve hırs gibi negatif özelliklerini⁵³ pozitif bir güce dönüştürmesi mümkün olacaktır.

Kur'an-ı Kerim'de Kıyamet alâmetleri, dinî hayatın zayıflayıp kötülüklerin çoğalmasıyla ilgili küçük alâmetler ve kıyamet kopmadan önce meydana gelecek büyük olaylarla ilgili büyük alâmetler şeklinde ikiye ayrılmıştır.⁵⁴ Mahiyetleri dikkate alınarak yapılan tasnife göre ferdî ve içtimaî bozuluşu gerçekleştiren alâmetlere; ahlakî alâmetler, güneşin batıdan doğması, sık sık vuku bulan depremler ve Duhan gibi hadiseler fizikî alâmetler denilmiştir.⁵⁵

Kıyameti konu edinen ayetler, her günahın öncesinde insan zihninde bir korku ve caydırıcılık meydana getiren bir fonksiyona sahiptir. Bu sebeple kıyamet inancının dünyadaki suç oranlarını düşüren olumlu bir etkisi vardır. İnsan kötü olmaktan ve yaratılmış olan varlıklara kötü davranmaktan iki sebeple çekinir. İlki dünya hayatında kendisine verilecek cezadan korkmasıdır. Diğeri yaptığı kötülüğün cezasını, bu dünyada görmese bile kıyamette göreceğine inanmasıdır.⁵⁶

1.6. Ba's Kavramı

Sözlükte “birini kaldırıp harekete geçirmek; uykudan uyandırmak, diriltmek” gibi anlamlara gelen ba's kelimesi, genel olarak “Allah'ın herhangi bir şeyi yoktan var etmesi, Hz. İsa gibi bazı peygamberlerin ölüleri diriltme mucizesi, Hz. Peygamber'in düzenlediği en çok üç kişilik askerî müfreze” gibi istilâhî manaların yanında daha yaygın olarak, “kıyamet gününde Allah'ın ahiret hayatını başlatmak üzere ölüleri yeniden canlandırması, onları kabirlerinden çıkararak hayata göndermesi” anlamında da kullanılmaktadır.⁵⁷ Ahiret hayatının anlaşılması bakımından en zor olan kısmı hiç şüphesiz yeniden dirilme aşamasıdır. Tarih boyunca insanlar yeniden dirilme konusunda şüpheyeye düşmüş, bunun mümkün

⁵³ El-İsrâ, 17/11, 100; El-Meâric, 70/21.

⁵⁴ M. Saleme Cebr, *Eşrâtü's-sâ'a ve esrârühâ*, Kahire, b.y., 1993, s. 20; Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil, *Eşrâtü's-sâ'a*, s. 77; Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, İstanbul, b.y., 1959, s. 249.

⁵⁵ M. A. Abdülkadir, *Akâdetü'l-ba's ve'l-âhira fi'l-fikri'l-İslâmî*, İskenderiye, b.y., 1986, s. 50–56.

⁵⁶ Mehmet Bal, *İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi ders müfredatında yer alan “melek ve ahiret inancı” adlı ünitenin kazanımlarını elde etme düzeyleri ile korku ve kaygıları arasındaki ilişkinin incelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2017, s.33

⁵⁷ Bekir Topaloğlu, “Ba's”, *DİA*, C.V, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 98-100; Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Çelebi, Bekir Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 2. b., İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

olamayacağı noktasında peygamberlere itirazda bulunmuşlar, yeniden dirilmeyi inkâr noktasına gelmişlerdir⁵⁸.

Ahiret hayatının diğer tüm aşamaları gibi yeniden dirilmeyi inkâr etmek de doğrudan Allah'ın varlığını ya da birliğini inkâr anlamına gelmektedir. Nitekim ahiret hayatının tüm aşamaları gibi yeniden dirilme hadisesi de Allah'ın varlığının ve birliğinin delillerindedir⁵⁹.

İnsanlar yeniden diriltirme gerçeğini aklen idrak edemeyip inkâra başladıkları için Kur'an'da bir yandan hadisenin hakikatine deliller getirilirken, diğer taraftan dirilmeyi inkâr yolunu seçenlerin iddialarına karşılık verilmektedir. Yeniden dirilmenin inkâr edilmesini konu alan ayetler incelendiğinde,⁶⁰ inkârın en önemli sebebi, akli aşan bir hadisenin akılla kavranmaya çalışılması ve bunda gösterilen başarısızlıktır. Çünkü inanmayanların en önemli iddiaları çürüdüktan sonra yeniden dirilmenin olmayacağıdır. Bu konuda Kur'an'ın cevabı ise Allah'ın insanı hiç yokken nasıl yarattıysa öldükten sonra tekrar yaratmaya gücünün öyle yeteceği⁶¹.

Yeniden dirilme inancının insanın psikolojisine ve davranışlarına etkisine bakıldığında; dünya hayatında zorlukları aşamama, düşmanlara karşı galip gelememe ve başarısız olma, ba'se inanan için hüznün ve keder sebebi değil, aksine bir dayanak noktası olduğu görülmektedir. Nitekim son dönemde yapılan araştırmalar da ahiret inancının çocuk, genç ve yaşlıların düşünce, tutum ve davranışları üzerindeki olumlu etkilerini ispatlar niteliktedir.⁶² Mâtürîdî bu konuda, canlı tutulan ahiret inancının inananları hayatın sıkıntı ve zorluklarına karşı dayanıklı hale getirdiğini söylemektedir. İnananların mağlup olması, inkârcıların haklı olduğunun bir emaresi değildir. Mâtürîdî'ye göre müminlerin mağlubiyeti bile ahiret açısından kazanç olmaktadır. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de Allah yolunda

⁵⁸ Bkz. Yâsîn, 36/78.

⁵⁹ Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, Bekir Topaloğlu, *İslam'da İnanç Esasları*, 23. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016, s.39.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasin, 36/78-79; el-Bakara, 2/28; el-En'am, 6/36; en-Nahl, 16/38; el-İsra, 17/49; el-Mü'minun, 23/82.

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Meryem, 19/66-67; el-Ankebût, 29/19-20; Yâsîn, 36/77-79; el-Kaf, 50/15; el-Mü'min, 40/57; Zuhuf, 43/9-11; el-Ahkâf, 46/33; İsrâ, 17/49-52; Hac, 22/5-7.

⁶² Mustafa Köylü, "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerinde Etkisi ve Ölüm Eğitimi", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, 2004, ss. 5-95; Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 1.b, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000, s. 197.

öldürülenlerin ölü sanılmaması gerektiğine ve Allah katında rızıklandırılacaklarından ⁶³ haber veren pek çok ayet bulunmaktadır.⁶⁴

Nitekim ölüm gerçeği insan tabiatı tarafından çok zor kabullenilen bir durum, yeniden diriliş inancı ise inananlar için bu kabulü kolaylaştıran bir etkidir. Ahiret bilincinin zayıfladığı seküler kültür ortamlarında ölümün doğurduğu kaygı ve korku ancak ölümü bir anlamda sistematik baskı altına alma ile ve kişilerin dikkat alanından uzaklaştırmakla ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Ölümsüzlük isteği, sonsuza kadar kesintisiz yaşama arzusu, insan tabiatının en derin özelemlerinden birisidir. Nitekim yeniden dirilişi öngören bir ahiret inancına sahip olmayan kişiler bile bir tür ölümsüzlük düşüncesi ve ümidi ile hayata bağlı kalmaktadır. Fakat insanın varoluşsal kimliğinin ve bilinçli benliğinin devamı ancak dini görüş içerisinde kendi garantisini bulabilmektedir. Ölümden sonra yeniden diriliş ve sonsuz bir hayat vaad eden dini öğretisi, inanan insanlar için ölümsüzlük arzularına bir yanıt, ölümle ilgili belirsizlikler için bir açıklama ve aydınlanma anlamına gelmektedir.

1.7. Haşir Kavramı

Kıyamet hallerinden olan haşir, “*ba’s dan sonra yeniden diriltelen insanların hesaba çekilmek üzere bir araya toplanması*” anlamında kullanılmaktadır.⁶⁵ Kıyamet gününde bütün insanlar Allah’ın huzurunda olacak, hiçbir yardımcısı olmadan teker teker haşir olunacaktır. Haşir gününde günahkârların müminlerden ayrılacaklardır. Bunun sebebi ise dünya hayatında yaptığı amelleridir.⁶⁶

Ahiret hayatının diğer tüm aşamalarında olduğu gibi, Kur’an-ı Kerim’de mahşerde toplanmaya dair temel vurgu, bu hadisenin hakikatine yöneliktir. Allah Teâlâ vaktini sadece kendisinin bildiği bir anda tüm insanları huzurunda toplayacaktır⁶⁷. Mahşerde toplanmanın kanaatimizce en önemli ayırıcı yönü de budur. İnsanlar, dünyada sahip oldukları olumlu veya olumsuz tüm özelliklerini ve konumlarını geride bırakmış olarak, sadece kendilerini ve amellerini bu ilahi meydana taşıyacaklardır. Sadece kendini ve amellerini bu meydana taşıyacağını bilen, mahşer inancı olan mümin de davranışlarını olumlu ölçüde

⁶³ Bkz. Âl-i İmrân, 3/169.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Fatma Yusuf Haymi, C.5, Beyrut, b.y, s.426.

⁶⁵ Çelebi, Topaloğlu, “Haşir”, a.g.e., s.117; Süleyman Toprak, “Haşir”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, C. XVI, 1997, ss. 416-417.

⁶⁶ Mâtürîdî, a.g.e., C.IV, s. 209.

⁶⁷ Bkz. Âl-i İmrân, 3/9; Kehf, 18/42-49; Yasin, 36/53.

değiştirebilmekte ve davranışlarının sonucunu düşünerek hareket edebilme imkânına sahip olabilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de insanların mahşer yerinde toplanacağını haber veren ayetlerin tamamına yakınında, dünya hayatında nelerin öncelenip, nelere gereğinden fazla değer verilmemesi gerektiğine dair mesajlar bulunmaktadır⁶⁸.

1.8. Cennet-Cehennem Kavramı

Sözlükte, Arapça asıllı bir kelime olduğundan emin olunmamakla birlikte “*derin kuyu; hayır olmayan, uğuru olmayan*” anlamına gelen Cehennem (cehennâm, cihinnâm) terim olarak ise; “*inkârcuların ve günahkârların ahirette cezalandırılacakları yer*” anlamında kullanılmaktadır.⁶⁹ Cennet ise “*örtmek, gizlemek*” anlamındaki cenn kökünde isim olup “*bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe*” anlamına gelmektedir. Cennet, bütün dini inançlara göre; inananların dünya hayatının son bulmasından sonra sonsuz saadet içinde yer alacakları yerdir⁷⁰.

Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere insanlar cenneti kazananlar⁷¹ ve cehennemi hak edenler olmak üzere⁷² iki kısma ayrılacaklardır. Konuyla ilgili ayetlerde insanları cehenneme layık olmaya iten tutumlar⁷³ ve cenneti hak etmesini sağlayacak durumlar⁷⁴ ayrıntılı açıklanmıştır. Ayetlere göre insanı cehennemlik yapan temel sebep, hesap gününü görmezden gelmesidir. Cenneti kazanmanın şartları ise; en genel anlamda Allah'a inanmak ve salih amelin kapsamında olan ahlaklı davranışlar sergilemektir.⁷⁵ Ayetlerde iman ve salih amelin ne olduğu bütün genel hatlarıyla belirtilmiştir. Nitekim sadece fiziksel davranışlar değil birtakım ruhsal tutumlar; tevazu, huşu, sıkıntılar karşısında dik durmak, dürüst ve erdemli olmayı ilke edinmek, önemli önemsiz ayrımı yapmadan tüm günahlardan dolayı pişmanlık duymak da iman ve salih amel kapsamında değerlendirilmiştir.⁷⁶

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tâ Hâ, 20/124-126; Âl-i İmran, 3/106-107; Abese, 80/38-43.

⁶⁹ Bekir Topaloğlu, “Cennet”, *DİA*, C.VII, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, ss.227-233.

⁷⁰ M.Süreyya Şahin, “Cennet”, *DİA*, C.7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s.374.

⁷¹ Bkz. Kıyâme, 75/22-23.

⁷² Bkz. Abese, 80/33-42.

⁷³ Bkz. Nisâ, 4/56; Mülk, 67/6-8; Duhân, 44/47-50.

⁷⁴ Bkz. Zümer, 39 /73

⁷⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.V, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2000, s.154.

⁷⁶ Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, *DİA*, C.VII, İstanbul: TDV Yayınları, s.376. Cennet kavramının etimolojisi, sözlük ve terim anlamları, hakkında etraflı bilgi için bkz. Ömer Kara, *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem: Cennet*, 1. b., İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002, s. 51-78.

Pezdevi ilâhî adalet açısından ahiretin gerekliliğini aklen şöyle temellendirir. Hâkim ve adalet sahibi Allah, bir grup insanın diğer insanlara zulüm ve haksızlık etmesine, bunların mülkünde meydana gelmesine ve varlığına razı değildir. Dünyada bunları yok etmek de kabil olmamaktadır. Öyleyse mazlumun zalimden hakkını alması ve ilâhî adaletin tecelli etmesi için bir zaman ve mekân gereklidir. Ayrıca kötü işlerle meşgul olan kişinin terbiye olabilmesi için ahiret yurdu gerekli olmaktadır.⁷⁷

İnsan lezzet aldığı ve elem duymadığı şeylere meyilli bir fitratta yaratıldığı kadar, daha büyük mutluluğa erişmek için yakın mutluluğunu terk edebilme ve sonraki felâketten kurtulmak için yakın zahmete katlanmaya meyilli bir fitrata da sahiptir. İnsan ahiret mutluluğu ile dünya hayatındaki mutluluğunu karşılaştırdığı takdirde, onun dünyanın lezzetlerine karşı koyabilmesi ve dünyadaki sıkıntılara tahammül göstermesi mümkün olabilmektedir. Bu durum, insanın pozitif yeteneklerine kulak vermesiyle mümkün olabilmektedir. Neticede insan uzak bir lezzet için yakın bir lezzeti feda etmekte bunu da fitratına kulak vermesiyle yapabilmektedir. Örneğin, uzak beldelere yolculuk zahmetli bir durumdur. Ancak ticaret kastı olduğunda neticedeki fayda adına seyahatin meşakkatine katlanılmaktadır. Böylece dünyanın yakın lezzetleriyle cennetin nimetleri; dünyada nefsin hoşuna gitmeyen ve itici gelen şeylerle cehennem azabı karşılaştırılarak tercihin doğru yapılması zor olmamaktadır. Örneğin insanın hayra ve mala çok düşkün olarak yaratılması⁷⁸ onun yakın faydayı gözetmesine sebep olduğunda, insanı ahiret adına fayda getirecek infaktan geri bıraktığında, insan pozitif yeteneklerine kulak vermemiş heva ve nefsinin peşinden gitmiş olmaktadır. Zira Cenab-ı Hak, insanı tabiatının hoşlanacağı şeyleri terk etmesini, hoşlanmayacağı şeyleri yerine getirmesini istemekle imtihana tabi tutmaktadır.⁷⁹

Ahiretteki şiddetli azap ve ileri derecedeki lezzetlerden bahsedilmesinin amacı yasaklanan fiillerden uzak durma ve hayra teşviktir. Bu azap ve lezzet fikri insanı daha dindar olmaya sevk etmektedir.⁸⁰ Çünkü ahirete inanan insan, Allah'ın emirlerine ve yasaklarına aykırı davranması dolayısıyla azap ve cezaya müstahak olacağını bildiği için

⁷⁷ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, çev. Şerafettin Gölçük, İstanbul, e.y., 1980, s. 226.

⁷⁸ Bkz. El-Âdiyât, 100/8.

⁷⁹ Mâtürîdî, a.g.e., C.I, s.251–252; C.V, 250–252, 339, 350, 352, 353, 379, 509; Alâeddîn es-Semerkindî, a.g.e., vr. 104b, 105a, 806b, 807a, 830b, 833b, 834a, 841a, 869b.

⁸⁰ Mâtürîdî, a.g.e., C.I, s. 218; C.III, s. 38.

Allah'tan korkar. Ahirete inanmayan ise bu neticeyi bilmediğinden Allah'a karşı saygı ve tazim hissetmez.⁸¹

İnsan, sonu gelmez arzu ve isteklerin karşılanması için yaratılmamıştır. Dünyanın yaratılmasındaki bu gayeye vakıf olan bir Müslüman, sahip olduğu ahiret inancının da farkında olarak, “*Ey Rabbimiz! Bize dünyada iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! Derler.*”⁸² mealindeki ayette belirtildiği üzere Cenabı-ı Hakk'a dua yaparken her iki hayatın güzelliklerini ister.

2. AHİRET İNANCININ DAVRANIŞLARA YANSIMASI

2.1. Ahiret İnancının İnsan Hayatına Etkisi

Öldükten sonra sonsuz bir hayata kavuşma inancı, insanın ahiret âlemindeki mutluluğunu sağlamakta, ahirette kâinatın yaratıcısı önünde hesap verme duygusu da; toplumdaki fenalıkları önlemektedir. Böylece müminin sahip olduğu bu psikolojik tutum, bireyi, davranışlarını denetlemeye zorlamaktadır.⁸³Böyle bir iman insanın kalbinde yerleşmekte ve insanı daima hayır işlemeye, kötülüklerden kaçınmaya, dünya hayatını anlamlandırmaya, kötü şeyleri terk ederek faziletlerle süslenmeye, hak ve adalete uymaya, Allah'tan korkarak her yerde O'nun koyduğu hududu aşmamaya sevk etmektedir. Çünkü mümin, Allah'ın sınırını aşanları o büyük Cehennem azabının beklediğine⁸⁴ inanmaktadır.⁸⁵

Ahiret inancı, dünya hayatına ilişkin değerlere bakış açısını değiştirmektedir. Ahiret inancı olmayan insanların hassasiyetleri sadece bu dünya hayatından ibaret olduğundan dünyevî zenginlik ve üstünlükler insanı bu dünyada üstün konuma getiren unsurlardır. Ahiret inancı ise insana asıl zenginliğin ahlaki üstünlükler olduğunu öğretmektedir. Bu anlayışa göre üstün değerler insanı ahirette yücelten özelliklerdir.⁸⁶Bu bakış açısının hâkim olduğu bir cemiyette, zor duruma düşmeyi göze alarak güçsüze yardım etmek, bir başkası için fedakârlıkta bulunmak veya bir başkasının sağlığını, mutluluğunu, rahatını kendi mutluluğu

⁸¹ Mâtürîdî, a.g.e., C.IV, s. 180; C.V, s. 503.

⁸² Bkz. El-Bakara, 2/201.

⁸³ Mustafa Koç, “Din Psikolojisi Açısından ‘Ölüm Sonrası Hayat’ Kavramına Semantik Bir Yaklaşım”, , *Ekev Akademi Dergisi, Ankara Sosyal bilimler*, C.3, S.1, 2001, s. 161.

⁸⁴ Bkz. En-Nisa, 4/14.

⁸⁵ Toprak, a.g.e., ss. 22-28.

⁸⁶ Bayraktar Bayraklı, *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul: İfav Yayınları, 1999, s. 60.

ve rahatının önüne geçirmek gibi güzel ahlaki özellikleri görülmektedir. Dünya hayatında kendisine mal, güç ve imkân verilen insanlar; sadece dünyaya değer veren bakış açısı ve sahip oldukları bu güçlerin etkisiyle, zamanla sonsuz yaşama fikrini düşünmeye başlamaktadır.⁸⁷ Bu sonsuzluk fikri, sağlam binalar inşa etme⁸⁸ gibi uğraşlarla güçlerini ve imkânlarını tamamen bu dünyaya çevirmesine neden olmaktadır. Ahirete inananlar ise sahip oldukları imkânları, bu dünyada değil ahirette sonsuz bir hayatı elde etmek için bir vesile olarak görmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de kıyametten bahsedilmesinin temel amacı, dünya hayatının sonlu bir hayat, ahiret hayatının ise gerçek ve sonsuz bir hayat olduğu hakikatini vurgulamaktır.⁸⁹ Evrenin sonsuz olduğu fikrinin yıkılması için, Kur'an-ı Kerim dikkatleri evrenin yıkılmasından sonraki hayat boyutuna çevirmektedir. Dünya hayatının sonsuz olmadığı düşüncesinin yerleşmesi için Kur'an-ı Kerim'de kâinatın yıkılış sahnelerine sık sık değinilmektedir.⁹⁰

Mâtürîdî'ye göre ahiret inancının dünyadaki suç oranlarını düşüren olumlu bir etkisi vardır. Ahireti konu edinen ayetler, her günahın öncesinde insan zihninde bir korku ve caydırıcılık meydana getiren bir fonksiyona sahiptir. İnsan, yaratıklara kötü davranmaktan ve kötü olmaktan iki sebeple çekinir. İlki dünya hayatında kendisine verilecek cezadan korkmasıdır. Diğeri yaptığı kötülüğün cezasını, bu dünyada görmese bile ahirette karşılaşacağı kötü sonucu önemsemesidir. Kötülere ve kötülöklere verilen cezalar her zaman dünyada tahakkuk etmediğinden ahiret inancı olmadığı takdirde dünyadaki kötüler ve kötölüklerin önü alınamayacaktır.⁹¹

Dünyanın bir sonu olduğu inancı, insanın yaşantısında köklü kararlar almasına zemin hazırlamaktadır. Dünyanın ahiret hayatının hazırlık safhası olduğunu kabul eden birey, yaşantısında ilâhî disipline boyun eğip, emirler doğrultusunda yasaklardan uzak kalıp ahiret yaşantısını kazançlı hale getirme çabası içinde bulunmaktadır. Nitekim bu birey yaşadığı her dakikanın hesabının kendisine sorulacağını bilmekte, hesabını veremeyeceği davranışlardan

⁸⁷ Bkz. El-Hümeze, 104/3.

⁸⁸ Bkz. Eş-Şuarâ, 26/129.

⁸⁹ Adil Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslamı Yeniden Düşünmek*, 1.b., Ankara: Kitabiyât yay., 2000, s. 213-216.

⁹⁰ Bkz. Zilzal, 99/1-5, el-Hakka, 69/13-16, en-Nebe, 78/18-20, el-Mearic, 70/8-9, et-Taha, 20/105-107

⁹¹ Mâtürîdî, a.g.e., C.I, s.155, 157; C.V, s.524; Alâeddin es-Semerkandî, a.g.e., 63a, 872b.

kaçınmakta, Allah'a yönelip, O'na boyun eğip, hatalarından pişmanlık duyup, tövbe fırsatından yararlanmayı düşünmektedir.⁹²

Herhangi bir şekilde haksızlığa uğrayan kişilerin uğradığı bu haksızlığın dünyaya ait bir durum olacağı, ilâhî adaletin tecelli edeceği kıyamet gününde kendisine hakkının teslim edileceği inancının tam oluşu, hakkını arayamayan, zulme maruz kalmış kişilerin hayata küsmemesine, sabrının karşılığının kendisine verileceğine inandığından dolayı isyana düşmemesine sebep olmaktadır. İyiler ve kötülerin birbirinden ayrılacağı, herkese davranışlarının karşılığının verileceği bir hayat, bir hak ediş ve gereklilik olmayıp, Allah'ın bir lütfu, ihsanı ve keremi olacaktır.⁹³

Ölüm ve kıyamet inancını taşımayan bir kimse, pratik yaşantısında hayatının hiç bitmeyeceği, sahip olduğu nimetlerin hiç eksilmeyeceği hissine kapılmaktadır.⁹⁴ Böylece yoksula ve yetime cömert davranmamaya, mala karşı aşırı sevgi beslemeye devam etmekte ve menfaat ön planda kalmaktadır.⁹⁵ Kıyamet inancı canlı tutulduğunda, nimetlerin geçici olduğu anlaşılıp insanlar arasındaki ilişkilere olumlu yansımaları görülür. Aile bireylerinin birbirlerine karşı davranışlarında, komşuların birbirleriyle olan ilişkilerinde, Kur'an'ın öngördüğü ölçüler içinde davranışlarını düzeltmeye çalıştıkları görülmektedir.⁹⁶

Ahirete inanmayan, her yaptığıının kendi yanına kâr kalacağını düşünen bir kimsenin, maddi menfaati için dünyada cezasız kalacağını garantilediği an hırs ve tamah duygusuyla yapmayacağı kötülük yoktur. İnsandaki hırs ve tamah, ihtiyacı artırır. Böyleleri artan ihtiyaçlarını karşılamak için bölücülük, yalancılık, hile, aldatma, tahakküm gibi her türlü gayr-ı ahlaki çarelere başvururlar. Böyle fertlerden teşekkül eden cemiyetlerde artık kardeşlik, yardım, ahlak ve fazilet duyguları silindiği için bîçarelerin yaşamasına imkân kalmaz.⁹⁷

⁹² Fersahoğlu, a.g.e., s.343

⁹³ İlhami Güler, *Kur'an'a göre Allah ve Ahiret İnancının Ahlakla İlişkisi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s.125-127.

⁹⁴ Bkz. El-Fecr, 89/18.

⁹⁵ Bkz. El-Fecr, 89/21.

⁹⁶ İbrahim Demirtaş, *Ahiret İnancının İnsan Üzerindeki Psikolojik ve Sosyolojik Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 58-59

⁹⁷ Demirtaş, a.g.e., s.33; Ayrıntılı bilgi için bakınız. A. Varlı, *Kur'an'da Dünya Ahiret Dengesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Ahirete inanmayanların bir kısmı, sabırsızlıklarından ahiret nimetlerini hemen görmek isterler. Hâlbuki imanın kıymeti gayba iman olmasındadır. Önemli olan, Peygamberin haber vermesiyle inanmaktır. Bu yüzden de onlara ebediyete inanmak zor gelir.⁹⁸ Hâlbuki Hazreti Allah, melekût âleminin idrakine çalışmak yerine inanmayı ve ibret almayı, ibretle bakmayı emretmektedir.⁹⁹

Kur'an-ı Kerim, ahirete inanmayanların sadece zanna uyduklarını,¹⁰⁰ inkârcı, kibirli, maddî hazlara düşkün ve merhametsiz olduklarını,¹⁰¹ bu nedenlerle onlara itibar edilmemesinin gerektiğini¹⁰² bildirir. Dünyadan nasibini unutmadan ahiret yurdunu aramayı öğütler.¹⁰³ İnsanın boş yere yaratılmadığını, başıboş bırakılmayacağını, öldükten sonra diriltilip huzur-ı ilâhîye çıkarılacağını haber verir.¹⁰⁴

İnkârı kabil olmayan gerçeklerden birisi de ahirete inandıklarını söyleyen insanların çoğunun imanının sözde kalmasıdır. Çünkü bu insanlar yazın sıcağından ve kışın soğuğundan korunmak için çaba harcadıkları halde cehennemden sıcağından korunmak için gayret sarf etmezler. Kıyamet ve ahiret hallerine inanan fakat gereklerini yapmayan kimseler bu inançlarından bir fayda görmemektedirler. Bu durumdaki inançlı kişiyle inkârcı arasındaki fark şudur, iman ve tasdik onları sadece cehennemde ebedi kalmaktan kurtarır.¹⁰⁵

Kıyamet inancının bireyde dinamik halde bulunması ibadetlerine de yansiyarak ibadetlerin samimiyet, ihlâs içinde icra edilmesini, riya, gösteriş, yanılğı ve hatadan uzak bir ibadetin zevkini tatmamızı sağlar.¹⁰⁶ Kıyamet inancının insanlar üzerindeki temel amaçlarından birisi de dünya ve ahiret hayatının dengede tutulmasını sağlamaktır. Bu suretle cennet ümidi ve cehennem korkusu insanlarda denge hâlinde bulunmaktadır.¹⁰⁷

⁹⁸ Ş. Kotan, *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı*, ed. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016, s. 90

⁹⁹ Bkz. El-Araf, 7/176.

¹⁰⁰ Muhammed b. Ahmed b. Ebi Behr Kurtubi, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C.16, İstanbul: Buruc Yay., 1997, s.464.

¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. En-Nahl,16/22; el-Müddesir, 74/43-47; el-Mutaffifin, 81/10-14.

¹⁰² Bkz. En-Necm, 53/29.

¹⁰³ Bkz. El-Kasas, 28/77.

¹⁰⁴ Bkz. El-Mû'minûn, 23/115; el-Kıyâmet, 75/36-40.

¹⁰⁵ Toprak, a.g.e., s.30-33.

¹⁰⁶ Ahmet Çelik, "Ahiret İnancının Bireysel ve Toplumsal Yönü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı:16, ss.173-195.

¹⁰⁷ Mehmet Malkoç, *Klasik Dönem Maturiyye'de Kıyamet ve Ahiret*,(Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s.111-112

Kur'an cennetteki nimetlerin ebedîliğinden, bozulmayan süt, süzme bal ve şaraptan¹⁰⁸ cennetlikler için atlas ve nakışlı kumaş elbiselerden¹⁰⁹, cennette kötülük ve yorgunluğun, üzüntü ve korkunun olmadığından¹¹⁰ bahsederek ümit duygusunu canlı tutar.

Diğer taraftan cehennemin ateş dolu bir çukur olduğundan¹¹¹, cehennemliklerin aşırı sıcak ve kaynar su içinde serinliği olmayan bir dumanın gölgesinde bulunacaklarından¹¹², suçluların zincire vurulacağından¹¹³, yüzükoyun katrandan elbiseler giymiş bir halde sürüneceklerinden¹¹⁴, dünyada biriktirdikleri altın, gümüş ve mücevherlerin cehennem ateşinde kızdırılıp alınları, böğürleri ve sırtlarının dağlanacağından¹¹⁵ bahsederek bu cezalar ile kötü işler arasında denge kurar.

Kıyametin yaşantımıza etki eden bir diğer yönü de alâmetleridir. Küçük alâmetler olarak adlandırılan ve ahlaki yapının bozulması şeklinde ifade edebileceğimiz içki ve fuhşun yaygınlaşması, faizin helal kabul edilmesi, emanete ihanet edilmesi vb. ahlak dışı davranışların kıyamet alâmeti olarak nitelenmesi, toplumu bu davranışlara karşı uyarmaktadır.¹¹⁶ Bu davranışların Hz. Peygamber tarafından kıyametle bağlantılı olarak zikredilmesi, toplumun dini ve ahlaki yaşantısı üzerinde olumlu sonuçlar vermektedir.¹¹⁷

Sonuç olarak; İslam dininde ahiret fikri yalnız ahiret günü için değildir. Ahiret dünya içindir. Başka bir deyişle, ahiretin varlığının gayesi ahiret değil bu dünyadır. Nitekim ahiret inancının getirdiği insan yaşamı için çok önemli esaslar vardır ve bunlardan en önemlisi; sorumluluk duygusudur. Sorumluluk duygusuna sahip olan insanlar, hayatlarını disiplin altına almış olan insanlardır. Bunlar, nereden geldiklerini, nereye gideceklerini, ne için yaşadıklarını bilen kimselerdir. Nitekim Kur'an'ın kıyamet ve ahiret anlayışıyla hedeflediği asıl gaye de, İslâm toplumunda bu inancın canlı tutulmasını sağlamaktır. Bu sayede Müslümanlar daima ahirete karşı uyanık tutulmakta ve toplumun ahlaki yapısının korunmasında önemli bir aşama kaydedilmektedir.

¹⁰⁸ Bkz. El-Muhammed, 47/15.

¹⁰⁹ Bkz. El-İnsan, 76/21.

¹¹⁰ Bkz. El-Vakıa, 56/88-89.

¹¹¹ Bkz. El-Karia, 121/10-11.

¹¹² Bkz. El-Vakıa, 56/52-54.

¹¹³ Bkz. El-İbrâhîm, 14/49-50.

¹¹⁴ Bkz. En-Neml, 27/90; el-Furkân, 25/34.

¹¹⁵ Bkz. Et-Tevbe, 9/34-35.

¹¹⁶ Kıyamet alametleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Süneci, *Kıyâmet Alâmetlerinin Aklî ve Naklî Temelleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

¹¹⁷ Bkz. Şerafettin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 2. b., İstanbul: İz Yay, 2011.

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

AHLAKİ KAYITSIZLIK KAVRAMI

İnsan yaşadığı âlemde anlam arayan bir varlıktır. Bu arayış; içinde yaşadığı dünyayı anlamlı bir hale getirerek kendisi için yaşanılır bir mekâna dönüştürmektedir. Bu sebeple insanoğlu hangi davranışının iyi, hangi davranışının kötü olduğunu sorgulamaktadır. İyi ve kötünün ne olduğu, iyiliğin ve kötülüğün kaynağı, faziletin mahiyeti ve vicdan bir tartışma konusu olmuşken¹¹⁸; iyi olan davranışların zaman zaman askıya alınmasının sebeplerini incelemek de önemli bir araştırma konusu olmuştur.

Aristoteles *Nikomakhos'a Etik'in* girişinde; “*Her sanat ve araştırmanın ya da her eylem ve tercihin iyiyi arzuladığı düşünülür, iyi ise “her şeyin arzuladığı şey” şeklinde tabir edilir*” demekle, bu gerçekliğe işaret etmektedir. İyilik çabasının temelinde mutlu olma düşüncesi yatmaktadır. Aristo’ya göre; “*Mutluluk en yüce iyidir. Mutluluk insani şeylerin en değerlisi en kutlusudur. Tanrı insanlara bir armağan vermişse, mutluluğun tanrıların vergisi olması akla oldukça yatkındır.*”¹¹⁹

İyiliğin ve iyinin ahlakla olan yakın ilişkisi ele alınacak olursa, ilk sistematik ahlak eserinin öncüsü olan İbni Miskeveyh, nefsin tanımına (kitabının giriş kısmına) şu ayete referansla başlamaktadır: “*Nefse ve onu biçimlendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük yapma kabiliyetlerini verene and olsun ki nefsinin arıtma kurtuluşu ermiştir. Onu kötülükle örten kimse de ziyana uğramıştır.*”¹²⁰

Ahlak kavramı, genel anlamı itibariyle, insanın anlam dünyasını oluşturan temel değerler, kurallar, davranışlar bütünü olarak tarif edilebilir. İyi ve kötü arasındaki ayrımla alakalı olan ahlak ya da ahlaklılık özünde bireylerin neleri yapmaları ve neleri yapmamaları

¹¹⁸ Arthur Schopenhauer, *Hayatın Anlamı. (Toplu Eserleri 3)*, 2. b., İstanbul: Say Yayınları, 2008, s.25.

¹¹⁹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 2. b., Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2009, s.5.

¹²⁰ Şems, 91/8, akt. A. Kınısün, *İlk İslam Ahlak İncelemeleri Bağlamında Ahlak Sosyolojisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

gerektiği şeklindeki ayrımı ifade eder. Fakat ahlaki değerler denildiğinde genellikle iyi görülen ve nasıl davranılması gerektiğini belirten kurallar akla gelmektedir.¹²¹

Cafer Sadık Yaran' a göre ahlak; toplumsal ilişkilerin barışçıl bir şekilde sürdürülmesi için insanın kendi doğasındaki kötülüklerden arındırılması ve bununla beraber insanın iyi yönlerinin geliştirilmesi amacına yönelik ilke, değer ve öğütlerdir.¹²²

İnsan zorunlu olarak sosyal bir varlıktır. Bu nedenle birtakım erdemlere sahip olabilmesi ve yetkinleşebilmesi için mutlak anlamda bir topluluk ya da toplum içerisinde bulunması gerekmektedir. Zira tüm yetkinliklerin tek başına elde edilmesi olanaksızdır.¹²³ Ahlaki değerler denildiğinde, insan sosyal bir varlık olduğundan, akla toplumsal değerler gelir. Bu anlamda ahlak ve toplumsallık bir arada düşünülür. Toplum içinde insanların benimsedikleri, uymak zorunda buldukları davranış biçimleri ve kuralları olarak ahlaki değerler, toplumsallığın da temel zeminidir. Bu değerler çoğunlukla yazılı olmayan kurallarda uygulanır. Dolayısıyla da insan toplumsal bir varlık olduğu için hangi davranışının iyi, hangi davranışlarının kötü olduğunu önce kendi evinde; annesinden, babasından, ailesinden daha sonra ise çevresinden ve okuldan öğrenmektedir. Sonuç olarak insan sosyalleşme sürecinde ilk olarak başkalarının tepkilerini temel alarak kendi davranışını iyi veya kötü olarak adlandırmaktadır. Tüm bu anlatılanlardan hareketle ahlaki kurallar, davranışlarımız için ilkeler belirleyen ve toplumun birlikte yaşamasını sağlayan kurallar bütünüdür. Anne-baba tutumları; çocukların vicdan ve ahlâk gelişimini ve uyumlu-uyumsuz, etken-edilgen, bağımlı-özerk, içe dönük-dışa dönük vb. bir kişilik oluşturmalarını büyük ölçüde etkilemektedir.¹²⁴

Davranışçı ve sosyal öğrenme kuramcıları, ahlaki davranış, öğrenilen davranışlar çerçevesinde ele alırlar. Davranışçı Kurama göre; *“Ahlaki bir davranışın kazanılmasında ödül, ceza, pekiştirme, model alma, taklit ve şartlanma gibi öğrenme süreçlerini dikkate*

¹²¹ Gönül Karakavak Çırak, *Üniversite Öğrencilerinin Ahlaki Yargı Yetenekleri ve Ahlaki Yargı Yetenekleri İle Kendilerini Gerçekleştirme Düzeylerinin Karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.7.

¹²² Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, 3.b., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2014, s.13.

¹²³ Suat Çelikkol, *Fârâbi' de Ahlak Eğitimi*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.28-29.

¹²⁴ Beyza Bilgin, *İslam ve Çocuk*, Ankara: DİB Yayınları, s.27. Akt. A. Cebeci, *İlköğretim Din kültürü ve Ahlâk Bilgisi Derslerinde Ahlâkî Değerlerin Eğitimi ve Öğretimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s.32.

alınır. Genelde onay gösterilen davranışlar “doğru”, cezalandırılan davranışların “yanlış” olduğu “değerlendirilir.¹²⁵ Bu sebeple, sosyal öğrenme kuramında çocuğun ahlak gelişimini belirleyen kültürel normların, doğru veya yanlış değerler olarak içselleştirilmesi önem arz eder. Aynı zamanda bu yaklaşımda değerler görecelidir ve bireyin doğduğu, yetiştiği kültüre bağlıdır.¹²⁶

İnsanın kendi içinde iyi ile kötüyü ayırt edebileceği vicdan mekanizmasının geliştiği andan itibaren kişi, davranışlarını kendi kendine uyguladığı standartlara göre düzenlemeye başlar. Bu ahlaki standartlar, insanın davranışları için rehber olur. Böylece insanlar davranışlarının sonuçlarını göz önünde bulundurmamak durumunda kalır ve ahlaki standartlarını zorlayacak bir davranış yaptığında, artık kendini kınamaya başlar.¹²⁷ Vicdan mekanizması gelişen kişiler, ahlaki standartları ihlal edecek şekilde davranmaktan kaçınırlar. Sonuçta vicdan, ahlaki standartlarla uyumlu şekilde çalışır. Buna rağmen kişi, iradesine sahip olamayıp ahlaki standartları aşan gayr-ı ahlaki davranışlar sergilerse vicdanı onu rahatsız edecektir. İnsan bu vicdan azabını yaşamamak için gayr-ı ahlaki davranışını meşrulaştırmayı mümkün kılan ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarını kullanacaktır.¹²⁸ Ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarından bahsetmeden önce ahlaki kayıtsızlığın ne olduğundan bahsetmemiz yerinde olacaktır. Ahlaki kayıtsızlık, bireylerin ahlaki standartları dışında bir eylem gerçekleştirdikten sonra sıkıntıya düşmemeleri ve kendilerini kınamamaları için oluşturdukları psikolojik bir süreçtir.¹²⁹

Çağdaş insanın maddi hırs ve egoist güdüsünün temelinde güçlü olma arzusu ve zayıf ezme tutkusu bulunmaktadır. Buna bağlı olarak Erich Fromm, modern insanın en belirgin özelliğinin; zevki, çıkarı ve hırsı için her şeyi göze alması olduğunu ifade etmektedir¹³⁰. Nietzsche'nin meşhur “tanrı öldü” aforizması artık modern insan için; ahlakın,

¹²⁵ Meral Çileli, *Ahlak psikolojisi ve eğitimi*, 1. b, Ankara: Verso Yayınları, 1986, s.19.

¹²⁶ Gönül Karakavak Çırak, *Üniversite öğrencilerinin ahlaki yargı yetenekleri ve ahlaki yargı yetenekleri ile kendini gerçekleştirme düzeylerinin karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.22.

¹²⁷ Adem Akıncı, *Hayata Anlam Vermeye Din Öğretiminin Katkısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s.12.

¹²⁸ Albert Bandura, “Moral disengagement in the perpetration of inhumanities”, *Personality and Social Psychology Review*, Vol.3, 1999, pp.193–209; Füsün Akkoyun, "Empatik Eğilim ve Ahlaki Yargı" *Psikoloji Dergisi*, C.6, Ankara: Nüve Mat., 1987, s. 21.

¹²⁹ Albert Bandura, “Selective activation and disengagement of moral control”, *Journal of Social Issues*, Vol.46(1), 1990b, pp.27–46

¹³⁰ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, t.y., s.151-152.

ahlaki ve manevi değerlerin ve tanrı buyruğunun bir anlamı ve değeri olmadığını göstermektedir.¹³¹

İlk olarak Albert Bandura'nın "Sosyal Bilişsel Kuram Üzerine"¹³² isimli kitabında ve daha sonra "Motivasyonun Kendini Düzenlemesi",¹³³ üzerinde yoğunlaştığı çalışmalarında da ayrıntılı bir şekilde dile getirdiği ahlaki kayıtsızlık kavramı,¹³⁴ içselleştirdiğimiz şeyleri tersine çevirmemizi sağlayan birbiriyle bağlantılı sekiz bilişsel mekanizmayı ifade etmektedir.¹³⁵ Bireyler ahlaki standartları olsa bile vicdanlarında sıkıntı hissetmeden gayr-ı ahlaki davranışlar sergileyebilmektedirler. Oysa sosyal bilişsel teoride vicdan ölmediği müddetçe etkili bir şekilde çalışmaktadır. Ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları, ahlaki standartlarımızın davranışlarımızı etkilememesini sağlamakta veya bir başka deyişle, davranışlarımızı nasıl şekillendirdiğimizi belirlemektedir. Ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları, davranışlarımızı ahlaki standartlarımızdan ayrı şekilde hareket ettirmekte ve ahlaki standartları çalışamaz hale getirmektedir.¹³⁶

Ahlaki kayıtsızlık teorisinin temelini atan sosyal öğrenme kuramı temsilcisi Bandura bu teoride, bireylerin etik olmayan adaletsiz davranışlarını nasıl gerekçelendirdiklerini ortaya çıkarmayı veya gayr-ı ahlaki davranışlarını vicdanlarına rağmen nasıl uygulanabilir hale getirdiklerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ahlaki kayıtsızlık teorisi; ahlaki gerekçelendirme, olumsuz olumlu etiketleme, olumsuz karşılaştırma veya suçun atfedilmesi gibi çeşitli mekanizmalarla sağlanabilmektedir. Ahlaki kayıtsızlık, ahlaki standartları değiştirmez. Daha ziyade, ahlaki değerlerden uzaklaşanlara, gayr-ı ahlaki davranış sergileyenlere, ahlaki ilkeleri bazı durumlarda ya da bazı insanlar için uygulamaktan bilinçli ya da bilinçsizce kaçınanlara, yaptıkları gayr-ı ahlaki davranışların

¹³¹ Recep Kaymakcan, Mevlüt Uyanık, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*, 1.b., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, s. 139.

¹³² Albert Bandura, *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*, Englewood Cliffs, NJ, ABD: Prentice-Hall, 1986, pp. 552-560.

¹³³ Albert Bandura, "Self-regulation of motivation through anticipatory and selfreactive mechanisms", ed. R. A. Dienstbier, *Perspectives on motivation, Nebraska Symposium on Motivation*, Vol. 38, 1991a, pp. 69-76. Lincoln: University of Nebraska Press.

¹³⁴ Albert Bandura, "Social cognitive theory of moral thought and action", ed. W. M. Kurtines ve J. L. Gewirtz, *Handbook of Moral Behavior and Development, Theory, research and applications içinde*, Vol. 1, 1991, pp. 71-76, Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1990.

¹³⁵ Bandura, "Social cognitive theory of moral thought and action", pp. 76-82.

¹³⁶ Mevlüt Kaya, *Bazı Kişisel Değişkenlere Göre Üniversite Öğrencilerinin Ahlaki Yargıları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 143; M.Köylü, *Psiko-Sosyal Açından Dini İletişim*, 1.b., Ankara: Ankara Okulu Yay., 2003, s. 182-214.

sorumluluklarından kurtulmaları için bir araç olmaktadır ve vicdanlarını askıya almayı sağlamaktadır.¹³⁷

Ahlaki kayıtsızlığın tam tersini ifade eden ahlaki olgunluk, ahlaki duygu, düşünce, tutum ve davranış bakımından yetkin ve zirvede olma durumudur. Bu duruma en geniş, en gerekli anlamını veren ahlaki niteliklerin toplamını ifade eder. Ahlaki olgunluk, bireyin tutum ve davranışlarındaki her türlü ahlak dışılığı ve sapmayı vicdanında hissedebilmesini sağlayan en üst düzeydir. Birey eğer ahlaki olgunluğa sahipse, onun güvenilir, sorumlu, saygılı, adil, kendini kontrol edebilen, empati yeteneği gelişmiş iyi bir insan olması, hassasiyetle kanunlara ve kurallara uyan iyi bir vatandaş olması beklenir.¹³⁸

Ahlaki kayıtsızlığı daha iyi anlamak için sosyal bilişsel kuramın kavramsal çerçevesini de bilmemiz gerekir. Ahlaki kayıtsızlığın işleyişi sosyal bilişsel öğrenme kuramı teorisi ile birlikte irdelenmesi gereken bir konudur. Bandura, ahlaki gelişimi bir sosyal öğrenme meselesi olarak ele almış, ahlaki davranış ve değerler normatif olduğuna göre “insan bu normları nasıl öğrenmekte ve benimsemektedir, ahlak normlarının ve ahlaki davranışların değişmesi ve şekillenmesi hangi temel faktörler çevresinde izah edilebilir?” sorularına cevap aramıştır. Farklı deney ve araştırmalarıyla Bandura, sosyal öğrenme, sosyal ve model davranışlarının, çocukların ahlaki yargılarının şekillenmesindeki rolünü inceleyerek ahlaki yargı gelişimi ve değerlerin öğrenilmesini bir sosyal öğrenme meselesi olarak ele almıştır. Doğru, yanlış değerlerinin ve standartlarının içselleştirilmesinin psikoanalitik teorideki özdeşleşme sürecine benzer taklit süreci ile gerçekleştiği kabul edilir. Bu kuramda gözleme dayanan veriler özdeşleşmeden sorumludur. Çocuğun iyi bir ahlak yapısının oluşumu iyi bir modelle karşılaşmasına bağlıdır. Örneğin; çocuğun hiç tanımadığı iki kişiden birinin, diğer arkadaşının hırsızlık girişimini engellemesi ve bu davranışa çevreden şahit olan mahalle bakkalının bu davranışı ödüllendirmesini ele alalım. Bu olay sonucunda, bu olayı gören ve olayla ilgisi olmayan üçüncü kişinin bundan sonra hırsızlık yapmaya çalışan kişileri engellemesi gerektiğini öğrenmiş olması gözlenebilir.

¹³⁷ Albert Bandura, “Selective activation and disengagement of moral control”, a.g.e., pp.30-46; Albert Bandura, “İnsanlık dışı Suçların İşlenmesinde Ahlakî Bağlantının Kesilmesi”, çev. Hamdi Onay, *Hikmet Yurdu Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C:3, S: 6, Temmuz-Aralık 2010, ss. 235 – 269,

¹³⁸ Lickona, 1991. Akt. M. Kaya, M. Şengün, “Ahlaki olgunluk ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması”, *Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, C. 24-25, s. 48-61.

Sosyal öğrenme kuramına göre vicdan ve ahlak gelişiminde ebeveyn ve diğer modeller çok önemlidir. Bu kurama göre çocuklar için küçük yaşta en çarpıcı örnekler anne ve babalarıdır. Aynı zamanda erken yaşlarda kazanılmış davranışların kalıcı olma özelliği daha fazladır.¹³⁹

Ahlaki kayıtsızlığı öngörü kapasitesine bağlayan Bandura, “*insanlar gayr-ı ahlaki davranışları belli sonuçları öngördükleri için yapmazlar veya bu öngörü kapasitesi sebebiyle gayr-ı ahlaki davranışlarda bulunur ve bu davranışlarının sonucunda ise ahlaki kayıtsızlık mekanizmasına başvurur*” görüşünü savunur. Çünkü insanın varoluşu, gelecekle alakalı öngörülere, olaylara verdiği tepkileri ve kendi davranışlarını algılama biçimiyle meydana gelmektedir. Öngörülü insanlar; eylem planları oluşturup hayatın amaçları ve zorluklarını benimseyerek yaptığı davranışların olası sonuçlarını tahmin etmekte ve kendilerini motive edip yönlendirmektedir. Öngörü, insanların yakın çevrelerinin emrettiklerini aşmalarını ve istenen bir geleceği inşa etmek için şimdiki zamanı şekillendirmelerini ve düzenlemelerini sağlar. Örnek vermek gerekirse; ihtiyaç duyulan bir alanda uzun süredir devam eden bir kurs düşünülecek olursa, öngörülü bir bakış açısı ile bakan bir kişinin kursa gitmesi yaşamına yön, tutarlılık ve anlam kazandırmaktadır.¹⁴⁰

Gayr-ı ahlaki davranışlardan herhangi bir yaptırıma uğramamak için kaçınılmaktadır. Söz konusu davranışlar üç tip yaptırımla engellenir. Bunlar: yasal yaptırımlar, sosyal yaptırımlar ve iç davranış düzenleyicileridir. İlgili yaptırımların uygulanışı, davranışların sonuçlarının öngörülmesine dayanmaktadır. Yasal yaptırımlarda insanlar; yakalanmaktan veya yasal cezaya maruz kalacaklarını öngördüklerinden gayr-ı ahlaki davranış yapmaktan çekinirler. Sosyal yaptırımlarda insanlar; toplumsal sansür ve diğer toplumsal sonuçlardan korktukları için gayr-ı ahlaki davranışlardan kaçınırlar. İlerleyen bölümlerde açıkça anlatılacağı gibi, kar sağlayan gayr-ı ahlaki faaliyetler, gayr-ı ahlakilik olarak algılanmadığında, gayr-ı ahlaki davranan kişiler yasal cezaları aşmanın yaratıcı yollarını bulurlar. Eğer gayr-ı ahlaki davranışları önleyen sosyal yaptırımlar aşınmışsa, sosyal yaptırımlar caydırıcı olmaktan çıkmış demektir. İç davranış düzenleyiciler ise vicdana

¹³⁹ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, 3.b., İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000, s.44-45; Geniş bilgi için bkz. Mustafa Tavukçuoğlu, "İlköğretimde Din Eğitimi Program Geliştirme Üzerine Bazı Düşünceler", *Din Öğretimi Dergisi*, s. 43, Ankara, 1993, ss. 24-36; Yurdagül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygu Gelişimi ve Eğitimi*, 1.b., Ankara: TDV Yay., 1994, s. 99.

¹⁴⁰ Mustafa Bayrakçı, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14.10.2007, s.8. (<https://dergipark.org.tr/download/article-file/115558>)

dayanır.¹⁴¹ Vicdan; insanın kötüye değil iyiye yönelmesini sağlayan iç duygudur.¹⁴² Bir kimse yapmakla yükümlü olduğu davranışı yerine getirdiği zaman, “vicdan huzuru” duyar; bu davranışı yerine getirmediğinde “vicdan azabı” duyar. İşte bu iç yeti ile insanların gayr-ı ahlaki davranışları engellenir. Dış yaptırımlara dayanan yasal ve sosyal kontrol sistemlerine “korku kontrolleri” denir. Vicdana dayanan kontrol, “suçluluk kontrolü” olarak adlandırılır. Bir sivil toplum, yalnızca korku kontrolü ile yönetilemez. Toplum içindeki bireylerin uyumsuzluğunun giderilmesi için büyük bir sosyal yapıda yer alan bireylerin davranışlarının sistematik olarak izlenmesi, işlenmesi ve elde edilen sonuçlara göre harekete geçecek kişilere ve ihtiyacı olanlara bu değerlendirmelerin ulaştırılması gerekmektedir. Bunun yanında kapsamlı bir cezai yaptırım sistemi gerektirir. Bir sivil toplum büyük ölçüde kendi kendini yöneten bir toplumdur.¹⁴³

İç davranış düzenleme (vicdan) yaptırımı iki şekilde kendini gösterir. Bunlardan ilki, tespit edilmesi muhtemel olmasa bile, bir kişinin ahlaki kurallarını ihlal eden davranışlara kendisinin kısıtlama uygulanmasını içermektedir. İkincisi, suçluluk, pişmanlık, öz eleştiri ve tecrübelerinden ders çıkardığı için gayr-ı ahlaki davranmaya teşebbüs etmeme olarak kendini göstermektedir.¹⁴⁴

Sosyal bilişsel kuram, ahlaki kayıtsızlığın benlik düzenleme mekanizmaları içinde yer aldığını öne sürer. Benlik düzenleme, “Öz Düzenleme Kapasitesi” ve “Öz Yargılama Kapasitesi” olmak üzere iki şekilde kendini gösterir. Bireylerin içsel kurallar oluşturarak kendi davranışlarını kontrol edebilme, yönlendirme ve etkili kullanabilmesi, öz düzenleme kapasitesi olarak tanımlanabilir. Bandura’ nın savunduğu “Öz Düzenleme Kapasitesi” kavramına göre insanlar kendi davranışlarını kontrol edebilme yeteneklerine sahip olmalıdır. Elbette insanların davranışları başkalarının gösterdikleri tepkilerden etkilenir ancak davranışlarını kendi belirler. Bu anlayışa göre yaptırım uygulayanlar sadece yasal ve sosyal yaptırımcılar değildir; aynı zamanda bireylerin kendileridir. İnsanların öz düzenleme kapasitesine göre kişinin arzusu veya iyi niyeti, davranışını belirli bir biçimde değiştirmek

¹⁴¹ Bandura, “Social cognitive theory of moral thought and action”, pp. 82-90.

¹⁴² Andre Lalande, *Kısa Gerekeçeli Pratik Ahlak*, 1.b, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995, s.14.

¹⁴³ Bandura, *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory, a.g.e.*, 1986, pp.78-96; Mualla Selçuk, "Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir Mi?" *İslamiyat*, C. 1, Sayı: 1, Ocak-Mart 1998, ss. 71-86.; Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", *Uluslar Arası Din Eğitimi Sempozyumu*, Ankara, 20-21 Kasım 1997, s. 29.

¹⁴⁴ A. Bandura, *Self-efficacy: The exercise of control*, New York, NY, ABD: WH Freeman, 1997, pp. 65-78.

için tek başına yeterli değildir. Kişinin davranışını belirli bir biçimde değiştirmek için kamu spotları faydalı olabilir. Fakat yasal yaptırım uygulayıcıları sadece kamu spotları uygulamasıyla bireylerden istenen ahlaki davranışları sergilemesini bekleyemezler. Bu sebeple, yaptırım uygulayıcılar yalnızca davranış seçimleri ve eylem planları yapmakla kalmamalı, aynı zamanda uygun eylem kursları oluşturma ve beklenen ahlaki davranış uygulamalarını motive etme ve düzenleme faaliyetlerinde bulunmalıdırlar. Öz düzenleme sürecinde bireylerin gösterdikleri davranışlar genellikle kendi içsel standartlarına ve kendi güdülenmelerine dayanır. Bu nedenle insan her ne kadar başkasının davranışını gözlemleyerek birtakım davranışlar öğrense de davranışlarından aslında kendisi sorumludur. Bu bakımdan kişinin kendini kontrol edebilmesi, düzenleme kapasitesi, sosyal öğrenmede davranışların kazanılmasında belirleyicidir. Birey, davranışlarını düzenlemek için öncelikle performans standartlarını geliştirmekte ardından kendi performansını gözlemlemekte ve kendi performansını, geliştirdiği performans standartlarıyla karşılaştırarak davranışı hakkında karar vermektedir. Eğer davranışı standartlara uygunsuzsa birey kendi kendini pekiştirir ve davranışını sürdürür. Bireyin davranışı kendi standartlarına uygun değilse, birey kendini cezalandırabilir, davranışında yeniden düzenlemeye gidebilir veya o davranışını meşrulaştırmak için ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarını kullanabilir.¹⁴⁵

Ahlaki kayıtsızlığın benlik düzenleme mekanizmaları içinde ele alındığını belirtilmişti. Bir diğer benlik düzenleme mekanizması ise; kendi kendine yeterlilik (öz yargılama kapasitesi) dir. Bu anlayışa göre, insanlar sadece eylemin gerçekleştiricisi değil, aynı zamanda kendi işleyişlerinin denetçileridir. İnsanlar, kişisel etkinlikleri, düşünceleri eylemleri, değerleri, arayışlarının anlamı ve kişisel ahlakları üzerine düşünürler. Bireylerin alternatif eylem biçimlerini seçmesi ve iç dünyasında rekabet eden değerlerdeki çatışmalara izin vermesi gibi durumlar, bu kişinin daha yüksek vicdani seviyeye sahip olduğunu göstermektedir¹⁴⁶.

Kişinin sergileyeceği gayr-ı ahlaki davranışlar, ahlaki davranışlara göre daha kârlı sonuçlar doğurabilecek bile olsa, ahlaki standartlarına bağlı kalabilmesi kendi kendine

¹⁴⁵ Bandura, "Self-regulation of motivation through anticipatory and selfreactive mechanisms", a.g.e, pp. 76–82, Lincoln, NE, *University of Nebraska Press*; Mustafa Öcal, "Ailede Çocukların Dini ve Ahlaki Eğitimlerinde Karşılaşılan Problemlerin Başlıca Sebepleri ve Çözüm İçin Bazı Teklifler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul 1996, ss. 118-119.

¹⁴⁶ Bayrakçı, a.g.e., s.9.

yeterlilik yaptırımının en belirgin insan özelliği olduğunu göstermektedir. Kendi kendine yeterliliğin ilk seviyesi, bireylerin gayr-ı ahlaki davranış sergilemeleri durumunda kendilerini bu gibi olumsuz davranışlardan uzaklaştırmaları ve ahlaki çıkmazlardan kurtarmalarıdır.¹⁴⁷

Öz yargılama kapasitesi, bir kişinin nedensel yeteneklerine olan inanca dayanmaktadır. Öz-yeterlilik olarak adlandırılan bu öz inanç, insan beklentilerinin, motivasyonunun ve başarılarının temelidir.¹⁴⁸ İnsanlar davranışları ile istenen etkiyi oluşturabileceklerine inanmadıkça harekete geçme ya da güçlükler karşısında sebat etme konusunda kendilerini çok az teşvik etmektedirler. Rehber kişiler olarak ahlaki davranma ile alakalı başka hangi faktör olursa olsun, bu kişiler insanların davranışlarına göre olayların gidişatının değişeceğine inanır ve buna göre “İnsanların davranışlarını değiştirmek toplumu değiştirmektir.” savını savunurlar.¹⁴⁹

1. GAYRİ AHLAKİ DAVRANIŞ SERGİLEMENİN PSİKOLOJİK NEDENLERİ

Gayr-ı ahlaki davranış denildiğinde genellikle belli ahlak kurallarının çiğnenmesi akla gelmektedir. Bazı ahlaki eylemlerde davranış kuralları toplumdan topluma değişse bile, bunların çiğnenmesiyle ilgili psikolojik mekanizma her zaman aynıdır.

Bir davranışın gayr-ı ahlaki olup olmaması konusunda toplumun yargısı ile bireyin yargısı birbirini tutmayabilir. Ahlaki eylem, bireyin vicdanına bağlı olduğuna göre, gayr-ı ahlaki davranışlar hakkında psikolojik kriterler kullanılacaktır. İnsan bir davranışı yanlış kabul ediyor ve o davranışta bulunduğu suçluluk hissi duyuyorsa, bu davranış gayr-ı ahlaki bir davranıştır. Ahlak terbiyesinde ideal olan, bireyin vicdanı ile toplumun vicdanını

¹⁴⁷ Amelié Oksenberg Rorty, "What it takes to be good", ed. G. Noam , T. E. Wren , *In The moral self* , Cambridge, MA: MIT Press, 1993, pp. 28-55; Adam Barsky, "Understanding the Ethical Cost of Organizational Goal-setting: A Review and Theory Development", *Journal of Business Ethics*, Vol.81 (1): 69, 2008.

¹⁴⁸ A.Bandura, "Self-efficacy and health behaviour", ed. A. Baum, S. Newman, J. Wienman, R. West, C. McManus, *Cambridge handbook of psychology, health and medicine*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, pp.160-162.

¹⁴⁹ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 1.b., Konya: Esra Yay., 1994; Şakir Gözütok, *Hz. Peygamber'in Mekke ve Medeni Hadislerde Uyguladığı Eğitim Metotları-Buhari ve Müslim Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

uzlaştırmak yani toplumun kötü bulduğu şeyle ferdin kötü bulduğu şey arasındaki farkı yok etmektir. Bu bir idealdir ve hiçbir cemiyette tam olarak gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır. Fakat ahlaki davranıştaki bozukluklar, bireyin ahlaki şuurundaki kusurlardan ileri gelir. Yani kişinin kendisinin farkına varmaması, kendi benliğinden haberdar olmamasından kaynaklanmaktadır. Şuur, varlığımız hakkında belli bir anda edindiğimiz bilgi demek olduğuna göre, şuurlu halimizde kendi kendimizi gözlüyor, yani benliğimizin farkına varıyoruz. Çünkü bir şeyin farkına varmak veya onu bilmek, o şeyi şahsımızdan ayrı bir varlık halinde inceleyebilmek demektir. İşte insanı başka varlıklardan üstün kılan en önemli noktalardan biri burada karşımıza çıkmaktadır. İnsan kendisinin farkında olan, ayrıca bu fark edişi de fark eden bir varlıktır. Eğer böyle bir özelliğimiz olmasaydı, ahlaki davranış da olmazdı, çünkü kendimizi kontrol edemezdik.¹⁵⁰ Gayr-ı ahlaki davranış sergilemenin psikolojik nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

¹⁵⁰ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 3.b., İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, s. 62-63

1.1. Acelecilik

İnsanın gayr-ı ahlaki davranış sergilemesinin psikolojik nedenlerinin başında aceleciliği gelmektedir. İnsanın aceleciliği, sergilediğinde haz duyacağını düşündüğü davranışları en yakın zamanda elde etmek; sergilediğinde mutsuz olacağını düşündüğü davranışlardan da bir an önce kaçmak istemesi olarak tanımlanabilir.¹⁵¹ İnsanın en önemli özelliklerinden biri olan aceleciliği hakkında ayetler vardır. Bunlar; İsrâ suresi 9. ayet: “...İnsan acelecidir.”¹⁵²; Enbiya suresi 37. ayet: “İnsan aceleci bir varlıktır...”¹⁵³ gibi ayetler insanın aceleciliğine örnek olarak verilebilir.

Fazlurrahman, Kur'an'a göre insanın bu acelecilik yüzünden gururla dolup taşığını ve korkunç derecede ümitsizliğe kapıldığını belirterek şöyle der: “insan kadar çabuk şişen ve sönen başka hiçbir varlık yoktur. Kur'an tekrarlar ki, insan planladığı işler istediği gibi gitmeye başlayınca kendisinin her şeyin üstesinden gelebileceğini ve her şeye gücü yetebileceğini düşünür. Fakat planladığı işler istediği gibi gitmezse ümitsizlik, karamsarlık başlar ve Allah'ı hatırlamaya ondan yardım istemeye yönelir. Ancak karamsarlık kişiyi tamamen kuşatırsa Allah'ı hatırlamayabilir ve sadece ümitsizlik içinde kaybolabilir.”¹⁵⁴

İnsanın aceleciliğinin nedeni psikolojik açıdan değerlendirildiğinde, nefsinin fizyolojik, psikolojik ve psiko-sosyal ihtiyaçlarını bir an önce giderme dürtüsü olduğu söylenebilir. Psikanaliz ekolü, aceleci davranma durumunu bilinçaltı mekanizmasının duyulmak istenen hazzın fazlasıyla istenmesi şeklinde açıklamaktadır. Buna göre, kişinin davranış sergileme yönündeki dürtüsü, esasında haz duyma ve üzüntüden uzaklaşma şeklinde çalışmaktadır. Kişi bu dürtüyü hayata geçirirken, haz alacağı durumları en yakın zamanda yaşamak, üzüntüden de en yakın zamanda uzaklaşmak istemektedir¹⁵⁵.

¹⁵¹ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 1. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977, s.443

¹⁵² El-İsrâ, 17/9-11.

¹⁵³ El-Enbiya, 21/37.

¹⁵⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (çev. Alparslan Açıkgenç), 9. b., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007, s. 62.

¹⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Sigmund Freud, *Düşlerin Yorumu II*, .3. b.,çev. Emre Kapkın, İstanbul:Payel Yayınevi, 2004., s.315-316; Calvin S. Hall, Gardner Lindzey, *Theories of Personality*, New York, 1978, s. 36-39; Engin Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, 1.b., İstanbul: Metis Yayınları, 1988, s. 44-45; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 36.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018, s. 407.

Theophrastos'un¹⁵⁶ karakter tiplerinden memnuniyetsiz insan, “*beklentilerinin gecikmesine kızan kimse*” olarak gösterilir. Buna göre, aceleci kişiye hayatta en zor gelen şey, birilerini ya da bir şeyleri beklemek mecburiyetinde kalmasıdır. İnsanın hedeflerine en kısa zamanda erişmek istemesi, gayr-ı ahlaki davranış sergilemesine sebep olabilmektedir. Çünkü her şeyin vaktinden önce ve hemen olmasını isteyen insan bundan dolayı acil olan dünya zevklerini ne pahasına olursa olsun elde etmeye eğilimlidir ve sabır ve tahammül hususunda zorlanır. Genellikle bu tür durumlarda acelecilik insanı kötü eylemlere sevk eder. Şayet kişi düşüncelerini, arzularını ve eylemlerini kendi iradesine göre tanzim edemezse, ruhsal açıdan gelişmesi mümkün olmaz. Bu nedenle ahlaki kontrol, bireyin şehvet ve dürtülerinin üstesinden gelmesi için kendi kontrol mekanizmasının kullanımını temsil ettiği kadar ruhsal gelişim için de çok önemlidir. Bu gibi hisler sonucunda oluşacak gayr-ı ahlaki davranışları engellemek için iki metodolojinin olduğu ileri sürülmektedir. Birincisi insanların kendi geliştirdikleri önlemler iken, ikincisi Tanrı tarafından verilen bir yöntemdir. Bu yöntem ise ahiret inancıdır. Kanaatimizce ahiret inancı, duygusal yaşantı haline dönüştürüldüğü takdirde insanın arzularına uymasını gidermede ve ahlaki davranışı gerçekleştirmede çok büyük bir etki unsuru olacaktır.

1.2. Ölümsüzlük

Psikolojik bir gerçeklik olarak bakıldığında, bütün insanlarda ölümsüz olma arzusunun var olduğu bilinmektedir.¹⁵⁷ Şimdiye kadar insanlardaki bu isteği birçok tatmin etme yolları geliştirilmiştir. Bunlardan birisi de Fromm tarafından geliştirilen “dünyada erdemli bir hayat sürme” yoludur. Fromm, insanlar dünyanın güzelliklerine ne kadar fazla kapılırsa ölümsüzlük arzusunun o oranda arttığını söylemektedir. Hıristiyanlarda var olan ölünün tören öncesi süslenmesi de ölümsüz olma arzusunun bir yansımasıdır.¹⁵⁸

Ölümsüz olma hayali yani “Dünyevilik”, insanın en büyük zaaflarından birisidir. Eğer bir insan, ölüm sonrasını da içine alan uzun vadeli bir bakış açısı geliştirebilirse, zihnini ve dikkatini hayatın yüksek gaye ve hedeflerine yöneltir, içinde bulunduğu durumun anlık ve kısa vadeli beklentilerine dalmaz. Çünkü ölümsüz olma hayali” dünyevilik” insanı dar

¹⁵⁶ Theophrastos, *Karakterler*, çev. Candan Şentuna, 1.b., Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998, s. 67; Florence Littauer, *Kişiliğinizi Tanıyın*, çev. Demet Dizman, 1. b., İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2002, s. 221.

¹⁵⁷ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 1.b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 98

¹⁵⁸ Bkz. Erich Fromm, *To Have or To Be*, London: Abacus, 1999, pp. 20.

görüŖlü yapar ve gerçek hedefini unutturur. Ahlaki davranması gereken yerde ihmaller söz konusu olabilmektedir.¹⁵⁹ Ahiret yüce değerleri temsil eder. BaŖka bir ifadeyle, dünya, hayatı salt maddi yönü, sırf dünyevi kazanımları ve geçici tatminleri ifade ederken; ahiret bu hayatın öbür tarafına, yani hayatın daha yüce ve ahlaki değerlerine, sonsuza kadar sürecek olan huzur ve tatmine iŖaret eder.¹⁶⁰

1.3. Cimrilik

Cömertlik İslam ahlakında övülen bir fazilettir.¹⁶¹ Cimrilik kavramı cömertlik kavramının zıttı olarak bilinmektedir¹⁶². Cömertlik ahlaken ne kadar iyi bir davranıŖ ise, cimrilik de o kadar yerilen bir davranıŖtır¹⁶³. Cömert bir kiŖi rahatça ve sıklıkla zevk verici faaliyetlerde bulunurken, cimri bir kiŖi ise zevk aldığı faaliyetleri ŖaŖırtıcı Ŗekilde yapmamaktadır.¹⁶⁴ Alfred Adler, cimrilik davranıŖının kendini beęenmiŖlikle, hasetle, bencillikle birbirinden ayıramayan ve kiŖide aynı zamanda var olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁵ Gazali'ye göre, Allah'ın verdiği malı, yaratılıŖ gayesi için harcamaktan kaçınarak elde tutmak cimrilik; yaratılıŖ gayesinin dıŖında kullanmak israf; yaratılıŖ gayesine uygun olarak harcamak da cömertliktir.¹⁶⁶ Cimrilik, ahlaki ve psikolojik bir hastalık olduğundan bunun ilim ve amel yoluyla tedavi edilmesi gerekir¹⁶⁷.

¹⁵⁹ Turgay Gündüz, *Kur'an'da Korku Motifi İnzar Kavramına Eğitimbilimsel YaklaŖım*, 1. b., İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004, s.79

¹⁶⁰ Hayati Hökelekli, *İslam'da Ahiret İnanıcı (Sempozyum)*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas: Sivas Yayınları, S.1, 2007, s.147

¹⁶¹ Ebü Ali Ahmed İbn Muhammed İbn Yakub İbn Miskeveyh, *Ahlaki OlgunlaŖtırma*, ev. Abdulkadir Ŗener vd., 1.b.,Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983, s. 30-37; Ebü Muhammed İbn Hazm, *Ahlak -el-Ahlak ve's-Siyer fi Müdâvâti'n-Nüfus-*, ev. Cemaleddin Erdemci, Hasan Hüseyin Bircan, 2. b., Van: Bilge Adam Yayınları, 2005, s. 112-113.

¹⁶² Ebü Ali Ahmed İbn Muhammed İbn Yakub İbn Miskeveyh, *Ahlaki OlgunlaŖtırma*, ev. Abdulkadir Ŗener vd., 1.b.,Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983, s. 30-37; Ebü Muhammed İbn Hazm, *Ahlak -el-Ahlak ve's-Siyer fi Müdâvâti'n-Nüfus-*, ev. Cemaleddin Erdemci, Hasan Hüseyin Bircan, 2. b., Van: Bilge Adam Yayınları, 2005, s. 112-113.

¹⁶³ bkz. En-Nisa, 4/37; el-Âl-i İmran, 3/180; Murtaza Muhattari, *Ahlak Felsefesi*, ev. M.Recai Elmas, 1. b., İstanbul: Akademi Yayınları, 1990, s.157.

¹⁶⁴ Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, 1. b., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 1989, s.156; Mahmut Çamdibi, *Ŗahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, 1. b., İstanbul: M.Ü.F.V.Yayınları, 1994, s.170-209.

¹⁶⁵ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, ev. Ŗelale BaŖar, 5. b., İstanbul, 1977, s. 182; Eric Hoffer, *Aklın Muhteris Çağı*, ev. İhsan Durdu, 3. b., İstanbul: AyıŖığı Yayınevi, 2005, s.74.

¹⁶⁶ Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *İhyâu Ulûmiddin*, Beyrut, t.y., C.III, s.63; Ayrıca bkz. Kurtubî, a.g.e., C.X, s.217.

¹⁶⁷ Mehmet Canbulat, "İnfak, İsrak, Cimrilik, Affetmek, Ŗükür, Tevazü, Gıybet", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: TDV Yayınları, Yayın No: 3683, 2006, s.103.

İnsanı cimriliğe iten en büyük sebep ondaki mal sevgisidir. İnsan daha rahat ve lüks, daha çok zenginlik, beşeriyet veya doğaüstüne hâkim olma sevdası ve sonsuz bir teknoloji ile ilgili daha da ileri gitmek için çalışma saplantısı içine düşmüştür. Bu gayretlerin, kendisi dışındakileri öteleyen bir tutum içinde yapılması, ahlaki bağlamda değer yargularını ve bunların kişiyi sınırlamasını kabul etmekten alıkoyar. Neticede yalnızca kişi değil, tüm toplum güvenirliliğini ve istikrarını kaybeder¹⁶⁸.

Hadislerde cimriliğin, ruhu kemirerek insanları büyük günahlara sürüklediği vurgulanmaktadır: “*Cimrilikten sakınınız, zira cimrilik sizden öncekileri helak etmiştir. Onları birbirlerinin kanlarını dökmeye, Allah’ın haram kıldığı şeyleri helal görmeğe sevk etmiştir.*”¹⁶⁹ Buradan hareketle cimrilik, dini tahrif eder, topluma zulmü getirir, toplumun düzenini bozar ve böylece toplumun helak olmasına sebep olur.

Cimriliğin birkaç çeşidi vardır: Cimriliğin en saf ve en tipik biçimi, yararlanma ve iktidar arzusuna cevap veren şekli değil güven arzusuna cevap veren biçimidir. Nitekim cimriliğin temelinde kendini güvene alma arzusu vardır.¹⁷⁰ Bunun kanıtlarını, onun biyolojik kaynağında buluyoruz. Tutum, yaratıkların en aşağı derecelerinde mekanik olarak, türlerin bazılarında içgüdüsel olarak, insanda rasyonel olarak bulunan bir fonksiyondur. Tasarruf bilinçli bir eylem olmadan önce, biyolojik bir olgudur. Hücre, katıldığı bir organizmada sonradan yakacağı yedek malzemeyi, kendi protoplazmasında tekrar bulmak için muhafaza ederek tasarruf eder. Tasarruf edilmiş olan cevher, bu halde canlı cevherle vücut yapar. Örneğin, hayvanlar kendi hücre dokularına yağ doldururlar veya bazı etli bitkiler kurak devirlerde yararlandıkları su rezervlerini oluştururlar. Bu tutum çok yüksek bir derecede içgüdüsel olarak yapılan bilinçli bir iştir. Ağaçkakan gibi bazı kuşlar, meşe ve çam ağaçlarının gövdelerine bu içgüdü ile meşe palamudu depo ederler. Sincap, kendi tahıl ambarını ağaçların oyuklarında yerde ya da taşların, yosunların arasında yaptığı deliklerde vücuda getirir; arılar, kendilerine baldan yedek besin yaparlar. Göç etmek olanağı olmayan ya da değişmez yaşayış alışkanlıklarına bağlı olan, devir devir kıtlık sonucu olarak, hayata elverişli besin bulunan her yerde “tutum içgüdü”, kendini korumak içindir. Yalnız bu “tutum içgüdü”, hayvanın zorunlu olarak sınırlı olan ihtiyaçları ile sınırlandırılmıştır.

¹⁶⁸ Resul Ertuğrul, *Kur’an’a göre insanın psiko-sosyal değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.116-120.

¹⁶⁹ Müslim, “Birr”, 15, no: 2578 (III, 1996); Müsned, III, 323.

¹⁷⁰ La Bruyere, *Karakterler*, çev. Bedia Kösemihal, 1.b, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998, s. 248

Oysaki paranın araç olduğu alışveriş kabiliyeti, insanın sınırsız olarak kazanmasına olduğu gibi, biriktirmesine de müsaade eder. İçgüdüsel basamaktan rasyonel basamağa geçerken “tutum içgüdü” sınırsız bir genişleme kabiliyeti kazanır.¹⁷¹

Çoğu vakitlerde cimri bireyin kişiliği de bu hareketinden sebep rahatsız hissedebilir. Bundan dolayı toplumda ihtiyaç sahipleri ve fakir insanlar olduğu halde kendisine Allah’ın emanet olarak verdiği servetten bu muhtaçları faydalandırmaması; kişinin keyfini kaçırır. Allah’ın yarattığı kulları için verdiği her çeşit nimeti muhtaçlara vermemek, infak, sadaka ve zekâtları ödememek, kişiyi ahlaken, vicdanen psikolojik olarak rahatsız ettiği gibi toplumda bozulmalara da neden olur. Ahiret inancını içselleştirmiş bir kişi cimriliğin kötü bir gayr-ı ahlaki eylem olduğunun bilincine varır, vicdanının sesine kayıtsız kalmayarak insanın ahlaki zaaflarından olan cimrilik duygusuyla ahiret inancı sayesinde baş edebilmektedir.

1.4. Bencillik

Kişinin sadece kendisiyle ilgili olması, sadece kendisini düşünmesi ve kendisini yaşamın odağına alma halidir.¹⁷² Bencilliğin arka planında zayıflık yatar. Erişkin bir insan hâlâ bencilce davranmaya devam ediyorsa, bu onun iç dünyasında güçsüz olduğunun belirtisidir.

Bencil kişiler dışarıdan gelen tehlikelerden korunmak için hep kendisine odaklı yaşarlar. Bencillik, insanı yalnızca kendi mutluluğuna hizmet ettiren, insanın kendine odaklı yaşamasına sebep olan bir duygu olup insanın sorumluluktan kaçmasına sebep olur.¹⁷³ Ayrıca bencilliğin içinde kolaycılık vardır. Yalnızca kendisini düşünen bencil kişi başkalarının ihtiyaçlarıyla ilgilenmez, onların ne durumda olduğunu umursamaz hatta kendi bencil istekleri için başkalarının canını tehlikeye atabilir.¹⁷⁴

Bencillik aynı zamanda gelişmemiş kişiliğin yansımasıdır. Bu duygu, insana vermekten çok almayı öğretir. Kişinin her şeyi kendi yararı açısından görmesine sebep olur. Bencillik insanda yüksek beklentiler oluşturur. Etrafındaki insanların kendilerine hizmet

¹⁷¹ Theophrastos, a.g.e., s.49.

¹⁷² Rosenthal, P.Yudin, *Meteryalist Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, 1. b., İstanbul: Sosyal Yay., 1972, s.53.

¹⁷³ Les Carter, *Öfke Tuzağı*, 1. b., İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2010, s. 147.

¹⁷⁴ Russel, a.g.e., s. 113.

etmesini bekleyen benciller, bunu göremediklerinde hırçın olurlar. Dolayısıyla insan ilişkilerinde sosyal sınırları bozar.¹⁷⁵

Yüce değerler, bencil insan için ancak belli çıkarlar sağlıyorsa anlamlıdır. Çıkarların kalmadığı yerde değerler de tükenir¹⁷⁶. Bencil insan değerlerini kendine göre ayarlar. Bu kişi bir askerse, savaşta zor durumda kaldığında cepheyi terk etmekten çekinmez. Baş sıkıştığında karşılaşacağı zararı önemser ama başkalarının uğrayacağı zararı dikkate almaz. Bu gibi sosyal davranışların ahlaki içeriği vardır.

Machiavelli bencilliği; *"insan davranışının en büyük dürtü gücü olarak ifade etmiştir. Bunun nedeni kişisel çıkar arzusunun bütün ahlaki düşüncelerden daha güçlü olduğudur. Özgürlüğe yapılan vurgu ise altta yatan bencilliği gizlemeye yöneliktir."*¹⁷⁷

Çocukluk döneminde fiziksel gelişim gözlemlenirken aynı zamanda, başka insanları sevmeye veya onlardan nefret etme, yardım etme, paylaşma veya incitme, bencillik yapma gibi birçoğu ahlaki anlam ve önem taşıyan insanlar arası ilişkilerle ilgili olan davranış tarzlarını belirleyen tutum ve değerler kazanılır. Nitekim toplumda da insan ilişkilerini düzenleyen kural ve değerlere uyulması yönünde zorlayıcı talep ve teşvik vardır.

Kur'an, insandan temelde varoluşsal özünü deneyimlemesini istemektedir. Bunu yapmaya çalışan bireyin olumlu ve doğru bir yaşam süreci içerisinde olacağı belirtilmektedir. Varoluşsal olumsuz insan yönelimlerini önleyebilmek ve insanın bireysel ve sosyal hayatında daha anlamlı bir hayatı yaşayabilmesini sağlayabilmek için ona, bu dünya hayatının bir imtihan vesilesi olduğunu, olumlu davranışlar yapanların bu dünyadaki kazanımları yanında, ölümden sonraki hayatta da ödüllendirileceğini belirtmektedir.

Sonuç olarak, Kur'an'da geçen varoluşsal olumsuz insan yönelimleriyle ilgili ayetlerin, özellikle inanan birey psikolojisi açısından son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁷⁵ Ergün Arıkdal, *Yaşamın Amacı Kendini Bilmek*, 1. b., İstanbul: Ruh ve Madde Yayıncılık, 1998, s.106.

¹⁷⁶ Mehmet Yaşar Soyalan, *Kur'an ve insan : İnsanın kimliği üzerine bir sorgulama*, 1. b., Ankara : Araştırma Yayınları 3, 1999, s.52-58

¹⁷⁷ Niccolo Machiavelli, *Prens*, çev. Kemal Atakay, 6. b., İstanbul: Can yayınları, 2012, s.174.

1.5. Öfke

Öfke kavramı; haksızlık, engellenme karşısında bunlara sebep olan kişiye veya duruma oldukça yoğun bir şekilde hissedilen olumsuz bir duygudur.¹⁷⁸ Bir insan Allah rızası için bir yanlışı düzeltmek, gayr-ı ahlaki bir davranışa engel olmak adına öfkeleniyorsa anlamak mümkündür. Fakat kendi istediği bir şey gerçekleşmediğinden dolayı veya başka bir kişi kendisinin istemediği bir şeyi yaptığı için öfkeleniyorsa, öfkesinden etrafını dağıtıyorsa, öfkelenen kişinin artık kendine hâkim olamadığı veya idaresini ortaya koyamadığı söylenebilir. Kişi öfkelenildiğinde aklının devre dışı kalacağı Yüce Peygamber (s.a.v.) tarafından bildirilmiştir.

Öfke hem öfkelenene hem de öfkelenilene zarar veren ve saldırgan davranışlarla sonuçlanabilen şiddetli bir duygudur. Ayrıca öfke son derece rahatsız edici, yorucu ve yıpratıcı bir histir.¹⁷⁹ Buna rağmen öfke yaşamın sürdürülmesi için gerekli bir duygudur. O uyarıcı bir işarettir. Bireyi tehditlere karşı uyarır ve kendisini korumasına olanak sağlar. Öfke hayatta değişiklikler yapmak için bir motivasyon kaynağıdır. Fakat kontrolsüz öfke zararlıdır. Öfke hem dışsal hem de içsel nedenler sebebiyle ortaya çıkabilir. Çevredeki insanlar ve olaylar öfke kaynağı olabileceği gibi ayrıca olumsuz duygular, düşünceler ve anılar da kişinin öfkelenmesine neden olabilir.¹⁸⁰

Bir insan öfkelenildiğinde şu altı boyut eş zamanlı olarak aktif hale gelir: Duygusal, zihinsel, fiziksel, iletişimsel, algısal ve davranışsal. Öfke tetiklenince başka olumsuz duyguları da harekete geçirir. Örneğin; nefret, intikam, kıskançlık, öç alma vb. duygular ortaya çıkar. Zihinsel boyutta öfke çeşitli düşüncelerin meydana gelmesine neden olur. Fiziksel boyutta ise öfke türlü fiziksel uyarılmalara yol açar. İletişimsel boyutta birey öfkesini çevredekilere çeşitli biçimlerde yansıtır. Algısal boyutta ise öfkeli bir insan hayatı farklı biçimlerde algılar. Öfkeli insanın, öfkeli olmayan insana kıyasla yaşamı algılayış biçimi çok farklıdır. Davranışsal boyutta birey öfkeli olduğundan saldırgan, yıkıcı ve gayr-ı ahlaki davranışlar sergiler. Oysaki öfke bir suç işleme aracı değildir. Öfkeli insanda duygusal boyutta bireyde can sıkıntısı, kızgınlık, tükenmişlik, bezginlik gibi olumsuz duygular ortaya

¹⁷⁸ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 3. b., Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 2003, s.560.

¹⁷⁹ Özcan Köknel, *Kaygıdan Muthuluğa Kişilik*, 1.b., İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1982, s.186; R.Rebecca Luhn, *Kızgınlıkla Başa Çıkma*, 2. b., İstanbul: Alfa Yay., 2009, s.3.

¹⁸⁰ Ayşenur Özkan, *Psikolojik ve Manevi Yaklaşımla Ailede Öfke Kontrolü*, 3. b., İstanbul: Timaş Yayınları, s. 36; Harriet Lerner, *Öfke Dansı*, 1. b., İstanbul: Varlık Yayınları, 2013, s. 48.

çıkar. Öfke her zaman olumsuz duygulara neden olur, çünkü öfke patlaması enerjiyi tüketir ve bıkkınlık hissine sebep olur.¹⁸¹

Öfke oluştuğunda fizyolojik düzeyde de belirli tepkiler hissedilir. Öfkeyle birlikte birey heyecanlanır, tansiyon yükselir, kalp atışları hızlanır, nefes alma zorlaşır, mideye kramplar girer, baş ve beden farklı bölgelerinde ağrılar oluşur.¹⁸² Birey öfkelenildiğinde fiziksel düzeyde belirli davranışlar da ortaya çıkar. Her şey sözsüz mesajlar ve öfkeli bakışlarla başlar. Sonra ses tonu yükselir, sözlü mesajlar ve bağırışlar meydana gelir. Etraftaki eşyalara zarar vermeye başlar. Bu davranışları sonucunda birey “Birileri insanlara zarar veriyorken eşyaya zarar verilmesi çok da önemli değildir.” görüşünü savunarak eylemini haklı hâle getirmektedir.¹⁸³

Öfke kontrolü sağlarken Bandura’ nın da üzerinde durduğu öngörü yetisini devreye koymak ve öfke etkisi altındaki davranışların uzun ve kısa vadeli sonuçlarını öngörmek çok önemlidir. Böylece kişi öz düzenleme kapasitesiyle gayr-ı ahlaki davranıştan uzak kalmış olur. Birey öfkelendiği zaman olayları çarpıtılmış ve abartılmış bir şekilde algılar. Bundan dolayı da öfkelenmesinin sebebini başkasını suçlayarak açıklamaya çalışır:” Bak, saçma sapan konuşarak beni nasıl da kızdırdın.” veya “ O adam aptalın tekidir, o yüzden bu kadar öfkeliyim.” der. Öfkenin nedenini bir başkasında görüp onları suçlamak vicdanını rahatlatmak için çaba göstermekten başka bir şey değildir.

Öfkenin temelinde kırgınlık vardır. Bu kırgınlığın nedeni tatminsizlik, arzular, bencil istekler ve bu istekleri besleyen bir egonun, bir “benliğin” varlığıdır. Bu arzular gerçekleşmediğinde ve birey istediğini alamadığında kırgınlık ortaya çıkar. Bu kırgınlık birikir ve sonra bir patlama gerçekleşir.¹⁸⁴ Bazen insan, herhangi bir şahsa kızdığı anda kendisine zararı dokunabileceği gerekçesiyle öfkesini ona doğru yönlendirmekten korkar. Bu gibi durumlarda öfke, başka şahıslara yönlendirilebilmekte veya maddi şeylere çevrilerek

¹⁸¹ Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, 6. b., İstanbul: Altın Kitaplar Matbaası, 1985, s.192; Ayşe Nur Özkan, "Şiddetin Önlenmesinde Psikolojik ve Manevi Yaklaşımla Öfke Kontrolü", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S. 15, Şubat 2012, s. 92.

¹⁸² L.Rita Atkinson, C.Richard Atkinson, *Psikolojiye Giriş-1*, çev.Kemal Atakay, Mustafa Atakay,Aysun Yavuz, İstanbul: Sosyal Yay., 1995, s.459; Öfkenin uzuvlardaki belirtisi için bkz. Gazali, İhyâ, C.III, s.378.

¹⁸³ Florence Littauer, *Kişiliğinizi Tanıyın*, çev. Demet Dizman, 1. b, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995, s.59; L.Munn Norman, *Psikoloji İnsan İntibakının Esasları*, çev. Nahid Tencar, C.2, İstanbul: Maarif Basımevi, 1958, s.113.

¹⁸⁴ B. R. Strickland, *The Gale Encyclopedia of Psychology*, 2. b., United States: Gale Group, 2001,s.35

onların kırılmaları cihetine gidilebilmekte ya da doğrudan kendisine yönlendirilmektedir¹⁸⁵. Buna psikolojide yer değiştirme/aktarım denir.

Kur'an'da Hz. Musa'nın Tur dağından kavmine geri döndüğünde onların Samiri tarafından altından yapılan buzağıya taptıklarını gördüğünde, kendisinde öfke reaksiyonu meydana geldiğinden bahsedilmiştir. Bu öfke sonucu Hz. Musa, Tevrat levhalarını elinden fırlatmış ve hırpalamak gayesiyle kardeşi Harun'un perçeminden ve sakalından tutarak kendine doğru çekmiştir.¹⁸⁶ Hz. Musa'nın öfkesini, endişesinin ilk etabında kardeşi Hz. Harun'a yöneltip başı ve sakalından tutarak kızgın kızgın çekmesi, Psikolojide öfkenin yer değiştirmesine örnektir¹⁸⁷.

Şiddet içeren bilgisayar oyunları ve çizgi filmler çocukların hayatlarını çevrelemiş bulunmaktadır. Şiddetle beslenen kişilerin nefislerinde öfke duygusu uyandığında, o öfke yıllardır beslenen şiddetten dolayı önü alınamaz hale gelir. Bilgisayar oyunları ve medyanın etkisiyle gösterilen olumsuz görüntüler gençleri duyarsızlaştırmaktadır. Bilgisayar oyunları ve medyanın etkisiyle duyarsızlaştırılan duygular bir müddet sonra normal hayatta da normalleşmektedir ve böylelikle toplum içerisinde asla kabul edilmeyecek söz ve davranışlar meşrulaşmaktadır.

1.6. Gurur ve Hırs

Gurur, kişinin kendisini beğenmesi, diğer insanlardan kendisini üstün görmesi, kendi gücünü bildiği halde zayıf tarafını ortaya koymamasıdır. Gurur, kelime manası açısından aldanış anlamına gelmektedir.¹⁸⁸ Esasında yokluktan meydana gelmiş bir varlık, bir abd-i âciz olan insanın, kendisini farklı görmesi ve beğenmesi, üzülmeye gereken bir aldanıştan başka bir şey değildir.

Narsistik duyguları güçlü olan kişiler, kendilerini her konuda başarılı olmak zorunda hissederler. Muvaffak olamadıklarında ise, akılsız ve yeteneksiz olduklarına inanırlar. Sıradanlaşma korkusu kendilerini kötü hissetmelerine sebep olduğundan, psikolojik

¹⁸⁵ Gazali, *İhyâ*, C.III, a.g.e., s.376-378; Necati, a.g.e., s.66.

¹⁸⁶ Bkz. El-A'râf 7/150; et-Tâhâ 20/92-94; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, C.2, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 595-596.

¹⁸⁷ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın, 1. b., Ankara: Fecr Yayınevi, 1998, s. 65.

¹⁸⁸ Öymen, a.g.e., s. 40; Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "grr" md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "grr" md.; Mustafa Çağrıncı, "Gurur", Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C.XIV, s.212-213.

bütünlükleri bozular. Bu tip insanlar, sürekli büyüklük duygusu taşır, gururlanırlar bunun sonucu olarak da yeteneklerini abartabilirler. Aslında zayıf olan benlik algıları, ancak yaptıklarını abartılı biçimde sergiledikleri, gururlandıkları zaman yükselir.¹⁸⁹ Bu durum özellikle iş adamları ve yöneticilerde gözlemlenir. Çalışanlarıyla aralarına mesafe koymuş, kendilerini adeta yeryüzü tanrısı gibi özel hissetmiş olan bu kişiler, emekli olduklarında insanlarla arasındaki mesafeyi aynen korudukları için birdenbire yalnız kalırlar. Örneğin şirket yöneticileri, kendilerini çalışanlarından üstün görmekte ve çalışanlarına kötü davranış sergilemekte bir beis görmemektedirler. Çünkü kendisi için oluşturduğu ahlaki kayıtsızlık mekanizması sayesinde çalışanlarını ezme davranışını kendine hak olarak görmektedir. Gururlu kişilerin bir diğer özelliği de eleştiriye tahammülsüz olmalarıdır.¹⁹⁰ Fazla duyarlı oldukları için, tenkit edilmeyi aşağılanma gibi hissedebilirler. Kendilerini eleştirenleri ne affeder ne de unuturlar. Özellikle gururlu liderler, yanlarında kendilerini alkışlayan insan isterler.¹⁹¹

Gurur birçok günahın nüvesi şeklinde tanımlanabilmektedir. Çünkü gurur otoriteye isyanı teşvik etmektedir. Bunun yanında gurur kişinin kendisinin gözlerini görmez hale getirmeye başlamakta ve temelde kişinin kendisi ile ilgili problemleri görmemeye başlamasına sebep olmaktadır.¹⁹² Gurur esasında kıskançlığı da besleyen bir günah olarak bilinmektedir. Gururlu kişiler diğer kişilerde bulunan ama kendisinde olmayan herhangi bir şeyi de fazlasıyla kıskanmaktadır. Kişi kendisini tüm dünyanın ve her şeyin merkezinde görmektedir. Kendi mükemmelliğine fazlasıyla güvenen kişiler yavaş yavaş Allah'tan uzaklaşmaya başlamakta ve esasında kişi kendisine güvenmeye ve her şeyi yapabileceğine inanmaya başlamaktadır. Gururun bu gayr-ı ahlaki davranışlara sebep olmaması için Kur'an-ı Kerimde ve hadis-i şeriflerde çeşitli uyarılar bulunmaktadır:

*“Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen asla yeri yaratamazsın, boyca da dağlara asla erişemezsin.”*¹⁹³

¹⁸⁹ Mehmet Zencirkıran vd., *Davranış Bilimleri*, 2. b, Bursa: Dora Yayın, 2017, s. 266.

¹⁹⁰ Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 1. b., İstanbul: Umut Matbaacılık, 2012, s.194.

¹⁹¹ Nevzat Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 12. b., İstanbul: Timaş yayınları, ss. 152-2012.

¹⁹² Carter, a.g.e.,153-154.

¹⁹³ El-Lokman,31/19.

“Şüphesiz ki Allah, onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da bilir. O, büyüklük taslayanları hiç sevmez.”¹⁹⁴

Abir İbnu Atik'den rivayetle: “Resulullah aleyhissalatu vesellem buyurdular: “.....Bir kısım gurur vardır ki Allah hoşlanmaz, bir kısmı da var, Allah hoşlanır. Allah Teala'nın sevdiği gurur, kişinin savaş sırasında ve sadaka verme esnasında nefesine güvenerek duyduğu gururdur. Allah'ın sevmediği gurur ise, taşkınlık ve övünme sırasında duyduğu gururdur.”¹⁹⁵

Hırs genellikle gurura eşlik eden, onu besleyen bir duygudur. Hırs; Allah Teâlâ'yı ve ahiret gününü unutacak şekilde dünya hayatına, servetine düşkün olmak, ihtiyacından fazlası için çokça gayret ettiği hâlde manevi hayatı için çalışmamaktır.¹⁹⁶

Dünyanın süsü, ziyneti, hırsı ve geçici zevkleri insanın benliğini kuşattığında, insanoğlu, gözü kara bir varlık haline gelmekte ve kötü olarak nitelendirilen bütün hareketleri yapmakta bir sakınca görmemektedir. Böylece yaygınlaşan ve toplumu saran kötülükler, insanı yücelten manevi değerlerin aşınmasına, dolayısıyla nesillerin yozlaşmasına neden olabilmektedir.¹⁹⁷

1.7. Kibir

Kibir; kendini üstün görmek¹⁹⁸, Allah'a ihtiyaç hissetmemek¹⁹⁹ ben de varım demek şeklinde tanımlanmaktadır. Kibirleşen kişi önce Allah'ın (c.c.) yarattığı kullarına büyüklük taslamaktadır. Allah'ın kulları, onların yaptıkları işlerini, onların fikirlerini, onların sözlerini beğenmemeye başlamaktadır. Fakat bu davranışının farkına varmamaktadır, yarattığı varlıkları beğenmeyen kişi esasında yaratan olan Allah'ı beğenmemektedir. Kendini diğer insanlardan büyük, daha iyi ve üstün gören esasında diğer insanları yaratana karşı üstünlük iddiasında bulunuyor demektir. Kibrin en büyüğü yaratana karşı kibirlenmedir.²⁰⁰

¹⁹⁴ En-Nahl, 16/23.

¹⁹⁵ Ebu Davud, “Cihad”, 114(2659), Nesai, “Zekat”, 66.

¹⁹⁶ Mustafa Çağrı, “Hırs”, *DİA*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C.17, s.383.

¹⁹⁷ Şevki Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, 1. b., Ankara: İrşad Kitaplığı, 1997, s.74.

¹⁹⁸ Mustafa Çağrı, “Kibir”, *DİA*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. 25, s. 562; Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 1. b., İstanbul: Timaş Yayınları, 1999, s.164-165.

¹⁹⁹ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalaleet*, 1. b., Konya: Suffe Yayınları, 1997, s. 154.

²⁰⁰ Râgıp İsfahânî, *Müfredât-u Elfâzi'l-Kur'ân* (k-b-r md.), thk. Safvan Adnan Davudi, 2. b., Beyrut: Daru'l-Kalem, 1997, s. 697.

Yüce Peygamber, *İbn Mes'ud (R.A.)' dan rivayete göre şöyle demiştir: "Kalbinde zerre miktar kibir bulunan kimse asla cennete girmeyecektir."*²⁰¹. İlgili hadis-i şerifte, kibirli bir kişinin içinde bulunduğu kibrin gerektirdiği cezayı çekip kibirden doğan gūnahtan temizlenmeden cennete giremeyeceğini söylemektedir. Yani kibir cezayı gerektiren davranışlar arasında bulunmaktadır. Kibir davranışı kesinlikle ceza ile temizlenmektedir ve bu temizlik gerçekleşmeden kul cennete girememektedir.

Kibir, "Büyüklik, ululuk" anlamına gelmektedir. Dinî bir terim şeklinde ele alınacak olursa, kişinin kulluk edebine aykırı olacak şekilde kendisini diğer insanlara karşı büyük, diğer insanları da küçük ve hakir görmesi şeklinde ifade edilmektedir.²⁰²

Kibir, cahiliye Arapları ile adeta özdeşleşmiş bir kelimedir. Çünkü Araplar, kız çocuklarını başkasına hanım yapma, hizmetine verme utancından ötürü onları diri diri gömecek kadar mütekebbir idiler²⁰³. Kibir, genellikle insanın bilgisi, malı, makamı, soyu, kuvveti ve buna benzer özellikleri sebebiyle kendini beğenmesiyle meydana gelir. O, bu nimetleri düşünürken yegâne verenin Allah olduğunu ve dilediği anda elinden alabileceğini aklından geçirmez. İşte bu böbürleniş onu, gücünü bütün insanlarınkinin üstünde tasavvur etmeğe kadar götürür²⁰⁴. Kibirli kişi, insanları bayağı sayarak onlara değer vermez. Bilmediklerini onlara sormaktan çekinir. Kendisine öğretenin öğreticiliğine razı olmaz. Kendi değerini düşüreceğini zannettiğinden hiç kimsenin nasihatine kulak asmaz. İnsanlardan beklediği yegâne şey, onu övüp büyütmeleleridir²⁰⁵.

Kibrin zıddının tevazu olduğu bilinmektedir. Tevazuu alçak gönüllülük ve mazhar olunan nimetleri Allah'tan bilmeyi de ifade etmektedir. Kibir, çok farklı türlerde insanın karşısına çıkmaktadır. Bulduğu yere, ortamına göre de farklı formlar almaktadır. Bir kişinin kibirli olup olmadığını anlamanın en basit yolu şudur: Kişi, herhangi bir hususta kendisini diğer insanlardan üstün veya ulu görmekteyse kibirlidir. Esasında tevazu sahibi kişiler kendilerinin sahip olduğu tüm güzel özellikleri Allah'tan bilmekte, büyüklük ve

²⁰¹ Müslim, "İman", 147; Ebu Davud, "Edeb", 29, (4091); Tirmizî, "Birr", 61, (1999).

²⁰² Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, çev. Ayda Yörükkan, 3. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997, s.56

²⁰³ Aydın, a.g.e., s. 246.

²⁰⁴ Abdülkerim Zeydan, *İslam Davetçilerine*, çev. Nezir Demircan, 1. b., Ankara: İkbâl Yayınları, 1977, s. 416.

²⁰⁵ Zeydan, a.g.e., s.416; Muhammed b. Muhammed Gazali, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, C.III, İstanbul: Bedir Yayınları, t.y., s.739.

üstünlük ancak Allah Teâlâ'ya mahsustur demektir. Bunun yanında yapmacık, samimi olmayan tevazu davranışı da kibir olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle tevazu sahibi olmak ile tevazu göstermek birbirinden farklı kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır²⁰⁶. Kibirli kişilerin sergiledikleri davranışlara örnek olarak şu davranışları örnek gösterebiliriz: Kişinin kendi yanına herkesi oturtmaması, davet sahibinin maddi durumuna göre davete gitme kararının verilmesi, misafirlige gelecek kişiler arasından sadece zengin kişilerin kabul edilmesi, eleştirilere karşı tahammül gösterilmemesi, elinin öpülmesinden hoşnut olunmaması, topluluğun olduğu ortamlara girdiğinde orada bulunan kişilerin kendisi için ayağa kalkmalarından hoşnut olunması, kendisi hakkında güzel sözlerin söylenmesinden hoşnut olunması gibi.

Kibir davranışının çözümü ise, kişinin kendi acizliğini anlaması ve idrak etmesidir. Bu durumu idrak eden kişi de tevazu sahibi bir kişi olacaktır. Kibir, kişinin olgun bir insan olma seviyesine ulaşmasının önündeki en büyük engellerden biridir. Kişinin kendini ayrıcalıklı ve üstün görme duygusu, bilinçlenme ve aydınlanma sırasında ilerlemesini engelleyen bir etken olacaktır. Kibir, insanı birçok güzelliklerden mahrum bırakır. Kibirli kimse yalnızlığa mahkûm olur, küçük şeylerden mutlu olmak yerine gözü hep yükseklerde ve dünyayı değiştirme çabası içerisinde²⁰⁷.

Batı kültürü, yaşam motivasyonu olarak insanlara; “Yaşam bir mücadeledir ve sadece diğerlerinden üstün olan kazanır.” şeklinde bir görüş sunmaktadır. Bu anlayışa göre üstün olmak için başkalarından daha çok çalışmak, daha çok kazanmak, daha çok üretmek, daha çok tüketmek gerekmektedir. Fakat insan bir süre sonra bu üstün olma arzusuyla yapacağı her davranışı meşru kabul etmeye başlar. Bunun için de “Amaca giden her yol mubahtır.” sözünü temele alarak çok rahat gayr-ı ahlaki davranışlar sergilemektedir ve gayr-ı ahlaki yollarla kazançlar elde etmektedir. Ahiretini kazanmak isteyen kişiler imanlarını sağlamlaştırmak zorundadırlar. İmanı kalbe tam olarak yerleştirmek için, onun ahlaki hastalıklardan uzak tutulması gerekmektedir. İşte kibir hastalığı da kalbi yaralayan, imanın kalpte yayılmasını engelleyen bir durumdur.

²⁰⁶ Ebu Hamid Gazali, Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı (Ahlak Dersleri)*, Sadeleştiren: Arslan Aydın, 2. b., Ankara: Nur Yayınları, 1991, s. 168.

²⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gazali, İhyâ, III, 767-788; Zeydan, a.g.e, s. 417-418.

1.8. Kıskançlık

Kıskançlık insanoğlunun yaratılışından bu yana var olan, durdurulamayan ve abartıldığında insanı içten içe yok eden duygulardan biridir. Yani kıskançlık aslında doğuştan getirdiğimiz bir duygudur. Nisa suresinin 128. ayeti bu konuya dikkat çekmektedir: “Nefislere kıskançlık, yaratılıştan konmuştur.”

Kıskançlık duygusu, yaratılıştan geldiği gibi insanın içinde durmakta, davranış ve diğer duygular vasıtasıyla dışarıya çıkararak, sosyal hayatta kendini göstermektedir. İçsel âlemimizden dışı doğru sızıp akarken disipline edilememesi ve sonradan da eğitilememesi dolayısıyla kötülükler neden olmakta ve sosyal ahlakı bozmaktadır.²⁰⁸

Kıskançlığın kökeninde kaybetme korkusu vardır. Sahip olduğumuz, değer verdiğimiz bir şeyi kaybetme tehlikesi ortaya çıktığı zaman yoğun bir kıskançlık duygusuna kapılabiliriz. Özellikle romantik ilişkilerde, kıskançlık daha yoğun yaşanan bir duygu halini alır.²⁰⁹ Özgüveni yüksek olan, kendi kendine yeten insanlar kıskançlığa esir olmazlar. Kıskançlık hissi ortaya çıktığında daha serinkanlı düşünebilmek gerekir. Serinkanlı düşünmeden verilen kararlar çoğu zaman yanlış sonuçlar alınmasına, daha büyük bedeller ödenmesine yol açar. Kıskançlık eğilimini kişinin yetişmiş olduğu kültür ve aile de etkiler. Daha güzel ve gösterişli bir kız kardeşin gölgesinde kalmış bir kadın, ailenin en sevilen çocuğuna göre kıskançlığa daha eğilimli olacaktır. Annesiyle arasında güvenli bir bağ olan kişi, annesiyle güven problemi olan birine göre daha az kıskanç olacaktır.

İnsanlar arası ilişkilerde kıskançlığın yanı sıra bir de haset duygusu yaşanır. Haset, başkasına verilen nimeti çekememezliktir. Başarılı, güzel, sıhhatli, zengin ya da güzel bir meslek sahibini o güzel halinde kabullenemeyip ondan mahrum olmasını arzulamaktır.²¹⁰ Haset, sahip olmamakla; kıskançlık ise sahip olmakla ilişkilidir. Haset, kıskançlıktan farklı olarak, sahip olunan bir şeyi kaybetme korkusundan çok, başka birine kötülük yapma arzusuyla şekillenir.²¹¹ Bazı insanların içinde yerleşik bir kötülük yapma eğilimi vardır. Bu insanlar hayatın çok karanlık bir yer olduğunu ancak insanlara kötülük yaparak ayakta

²⁰⁸ Bayraktar Bayraklı, Kur'an Ahlakı, 1. b., İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2011, s.367

²⁰⁹ Nevzat Tarhan, Mutluluk Psikolojisi, 4. b., İstanbul: Timaş Yayınları, 2004, s.90.

²¹⁰ Marcianne Blévis, *Kıskançlık*, çev. Işıl Aydın, 1. b., İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010, s.134; Ali Nar, Tasavvuf Gerçeği ve Üç Şahidi, 1. b., İstanbul: Elif Yayınları, syf. 111.

²¹¹ Ayala Malach Pines, *Aşk ve Kıskançlık*, çev. Canan Yonsel, 1. b., İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2003, s. 24.

kalabileceklerini düşünürler. Bu kişilerin çocukluklarına bakıldığında, çoğu zaman çok kötü olaylarla maruz kaldığı gerçeğiyle karşılaşılır.

Tasavvufta da kıskançlık/hasetlik kavramları hakkında fazlaca üzerinde durulmuştur. Yunus Emre, Divan'ında haset ve kinden insanların mümkün olduğunca uzak kalmalarını öğütlemektedir.²¹² Gazali'ye göre “*Kinden kıskançlık doğar ve hasette insanı helak eden şeylerdendir. Kıskançlığın tedavisi ise hasedin dünya ve ahirette kendine zararlı olduğunu, faydasının ise dünya ve ahirette haset ettiği kimseye olacağını bilmek ve mücadele ile kökünü kalpten kazımaktır.*”²¹³ Mevlâna Celâlettin Rumî Mesnevi'sinde hem Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kıskançlık uğruna kuyuya atılmasından hem de Hz. Âdem'i kıskanan şeytandan bahsederek kıskançlığın insanın gönlünü karartan bir duygu olduğundan bahsetmektedir.²¹⁴

Allah'ın “soranlara nice ibretler vardır” dediği Yusuf ve kardeşleri kıssasında bütün ebeveynler için önemli dersler bulunmaktadır. Şüphesiz bunlardan en önemlisi, gençlerin anne baba sevgisine duydukları ihtiyaçtır. Bu kıssa da görüldüğü üzere çeşitli yalanlar söylenmesinin, kardeşlerine tuzak kurmalarının sebebi sadece “babalarının teveccühünü kazanmak” şeklinde belirtilmiştir. Bu konuda bir diğer önemli kıssa, kardeşler arasındaki haset duygusundan dolayı Kabil'in Habil'i öldürmesi kıssasıdır. Kıskançlık duygusuna kapılan insan gayr-ı ahlaki davranışlar sergileyebilir ve davranışının sonucunda vicdan azabı çekmemek, gayr-ı ahlaki davranışlarını meşrulaştırmak için ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarını kullanabilir. Hâlbuki insan gerçek bir ahiret inancına sahip olduğunda, bir gün dünya üzerinde sahip olduğumuzu düşündüğümüz şeyleri bırakıp gideceğimiz bilincini kazandığında, gayr-ı ahlaki davranışlarda bulunmayacak yahut bulursa bile vicdanını susturmaya çalışmayıp bu yanlış davranışıyla yüzleşip tövbe etme yoluna gidecektir. Eğer öğrencilerimizde ahiret inancını içselleştirebilirsek, öğrencilerimiz gayr-ı ahlaki bir davranış sergilemeleri halinde davranışlarının sorumluluğunu alacak, pişman olacaktır. Tövbe yoluna gidip gayr-ı ahlaki davranışlarını bir daha tekrar etmeyeceklerdir.²¹⁵

²¹² Musa Kaval, “Yunus Emre ve Mevlâna'nın Eserlerinde İnsan ve Tekâmülü”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2: 101-122, 2013, s. 118.

²¹³ Ebu Hamid Muhammed Gazali, *Kimya-ı Saadet*, çev. A. Faruk Meyan, 1. b., İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981, s. 456-459.

²¹⁴ Kaval, a.g.e., s.119.

²¹⁵ Kemal Sayar, *Ruh hali bireysel mutluluk-sosyal mutluluk*, 7. b., İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s.52-56.

2. GAYR-I AHLAKİ DAVRANIŞLARI MEŞRULAŞTIRMANIN BOYUTLARI

Yaşadığımız dönem, modern insanın geleneksel değerlerinden önemli ölçüde uzaklaştığı ve yerine çağın gerektirdiği farklı yaşam deneyimlerini esas aldığı bir zaman kesiti olma özelliği taşımaktadır. Modern çağ, bir taraftan insanlığa tüm kolaylıklarını sunarken, diğer taraftan da “insan olma” ya dair birtakım değerlerin yok olmasına sebep olmaktadır. Güncel basında hemen her gün görmeye alıştığımız aile dramları, kapkaç vurgunları, töre cinayetleri, kadın ve çocuklara yönelik şiddet gibi benzer felaket haberleri neredeyse sıradan hadiseler olarak görülmesi çevredeki gayr-ı ahlaki durumlara kayıtsız kalınmasıyla ilgilidir. Bu bölümde ahlaki kayıtsızlık durumunun psikolojik boyutlarını ele alınmaktadır. Ahlaki kayıtsızlık mekanizması, kişinin ahlaki olmayan davranışlarını meşrulaştırmasını mümkün kılan sekiz sosyal-bilişsel mekanizmadan oluşmaktadır.

2.1. Davranış Açısından Ahlaki kayıtsızlık

2.1.1. Olumsuz Davranışı Kıyaslama Kavramı

Hûd suresi, 114. ayet meali şöyledir: “(Ey Muhammed!) Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir nasihattir.”²¹⁶ Ayet, kötülüklerin ortadan kalkması veya bağışlanması için ibadetlerle iyiliklerin çokça yapılmasının gereğine işaret etmektedir. Ayetten anlaşılacağı üzere, kötülükleri ortadan kaldırmak için kötülük değil aksine iyilik yapmak gerekmektedir. İnsanların kötülükleri gidermek için kötülük yapması kötülükleri ortadan kaldırmayacağı gibi işleri daha kötü hale getirmektedir.²¹⁷

Toplumda, var olan kötü davranışları; meşrulaştırmak veya kötü bir davranış olarak göstermemek için daha kötülerini örnek olarak verilmektedir. Örnek olarak; “Birileri insanlara zarar veriyorken, eşyaya zarar vermek çok da önemli değildir.” gibi söylemler fazlasıyla sakıncalıdır. Çünkü kötülükleri ortadan kaldırmak veya düzeltmek için kötülükleri değil iyilikleri konuşarak, örnek göstermek gerekmektedir.

²¹⁶ El-Hud,12/114.

²¹⁷ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C. 3, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017, s. 205-206.

Davranışın nasıl değerlendirildiği, neyle kıyaslandığı ile alakalıdır. Kıyaslama prensibini kullanarak, kısmen yanlış davranışlar doğru bir davranış olarak algılanabilirler. Teröristler için ölüm, kendilerinden olan insanlara uygulanan toplu zulümler için mücadele hatta şehitliktir.²¹⁸ Kendilerinden gördükleri insanlara yapılan davranışlar ne kadar fazlaysa ve açıksa, teröristlerin kendi yıkıcı davranışlarını olumlu ve yararlı görmesi ihtimali de o kadar fazladır.

Kıyaslama yapmanın sonucunda birey, kendine göre gayr-ı ahlaki davranışlarını ahlaki gerekçelere dayandırmaktadır. Şiddeti faydacı bir bakış açısıyla ahlaki olarak kabul edilebilir kılma görevi iki yaptırım tarafından kolaylaştırılmıştır. İlk olarak, şiddet içermeyen seçeneklerin istenen değişiklikleri başarmada etkisiz kaldığına karar verilmesidir. Bu durumda şiddet içermeyen seçenekleri kişi dikkate almaz. İkincisi, bireyin sergileyeceği gayr-ı ahlaki davranışların, kendi görüşünden olan insanların daha fazla acı çekmesini önlediğini düşünmesidir.

Bununla birlikte, ikinci bakış açısı belirli uygulamalarda yanlış kararlar verilmesine sebep olmaktadır. Gelecek birçok belirsizlik içermektedir ve insanların verdikleri kararlar birçok önyargıya maruz kalmaktadır. Sonuç olarak, insanların verdikleri uzun vadeli kararlarda sağlanacak fayda ve davranışın kişiye maliyeti ile ilgili hesaplamalar şüpheli ve kesin sonuçlar vermemektedir. Olumsuz davranışı kıyaslama ahlaki kayıtsızlık mekanizması, kınama eylemlerine katılan kişilerin, onu daha kötü olarak algılanan bir şeyle kıyaslayarak daha az sakıncalı görünmesini sağlamaktadır.

2.1.2. Olumsuz Davranışı Olumlu Etiketleme Kavramı

“Tokatlamak şakalaşmaktır.” diyen bir kişi istediği gibi arkadaşına davranmakta ama sorulduğunda biz şakalaşıyoruz demektedir. Şiddete maruz kalana sorulduğunda bu durumdan memnun değildir. Fakat gayr-ı ahlaki davranışı sergileyen kişi gerçeği eğip bükmekte, yanlış doğru gibi göstermeyi başarmakta ve vicdanını rahatlatmaktadır. Bu gayr-ı ahlaki davranış eğilimi, olumsuz davranışı olumlu etiketleme kavramı yardımıyla anlatılmaktadır.

²¹⁸ A. Bandura, "Mechanisms of moral disengagement", ed. Walter Reich, *Origins of Terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990a, pp. 161–172.

Dil, davranışların ifade edildiği düşünce modellerini şekillendirmektedir. Olumsuz olumlu etiketleme dili, gayr-ı ahlaki davranışları ahlaki ve saygın yapmak ve bu davranışları sergileyen kişilerin kişisel sorumluluğunu azaltmak için yaygın olarak kullanılmaktadır.²¹⁹ Olumsuz olumlu etiketleme zararlı bir silahtır. Saldırgan eylemlere saldırganlık demekten ziyade daha temiz ve olumlu bir etiket verildiğinde insanlara daha acımasız davranır.²²⁰ Yahudi halkının Filistin’de gerçekleştirdiği katliam bu konuda örnek olarak gösterilebilir. Fakat bu konu Tevrat’ın 6.maddesinde “**Katletmeyeceksin**”²²¹ şeklinde açık ve net belirtilmiştir. Buna rağmen Filistinlilerin öldürülmesi Yahudi halkı tarafından benimsenerek dini bir kural haline gelmiştir. Bu durum, olumsuz bir davranışı olumlu etiketleme savunmasıdır.

Bu etiketlemeye örnek olarak nükleer enerji endüstrisi alanında uzmanlaşmış bir grubun nükleer aksiliklerin zararlı etkilerini şu şekilde açıklaması verilebilir: “Bu patlama enerjik bir boşalma” veya “bir reaktör kazası, normal bir sapma, hata”dır.

Olumsuz olumlu etiketleme şeklinde hayata geçirilen mekanizma, insanların zaman zaman yaptıkları hoş olmayan davranışlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin işinden kovulan bir kişiye bu durum kovulduğu şirketin kişi açısından gelecek kariyeri bakımından yetersiz kaldığı ve yeni iş aramasının kendisini geliştirebilmesi için onu bir kariyer fırsatı olarak gösterilebilmektedir.

Bu etiketleme pasif bir ses olarak başka bir dışsal araç gibi insanlara hizmet etmektedir. Olumsuz davranışları içeren eylemlerin insanlar tarafından değil, adsız güçler tarafından gerçekleştirildiği görünümünü kazandırmaktadır.²²² Sanki mekanik insanlar olarak hareket etmektedir fakat kendi eylemlerinin aracı veya sorumlusu değildirler. Cansız nesnelere bile bazen araca dönüşmektedir. Örneğin, Polise telefon direğini nasıl yıkmayı başardığını açıklayan bir şoför, olumsuz olumlu etiketleme mekanizmasını işletiyorsa “Telefon direği devrilirken bana çarptığında, direğin devrildiği yoldan çekilmeye çalışıyordum.” şeklinde cevap verebilir.

²¹⁹ W. D Lutz, “Language, appearance, and reality doublespeak in 1984”, ed. Pihlip C. Boardman, *The Legacy of Language: A tribute to Charlton Laird*, Reno NV University of Nevada Press, 1987, pp. 103–119.

²²⁰ E. Diener, J. Diener, K. Endresen, A. L. Beaman, and S. C. Fraser, “Effects of altered responsibility, cognitive set, and modeling on physical aggression and deindividuation”, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.31, 1975, pp. 328–337.

²²¹ Çıkış, 20/13; Tesniye, 5/17.

²²² Albert Bandura, 'Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency', *Journal of Moral Education*, Vol. 31(2), 2002, p.p.101-106.

Olumsuzlu olumlu etiketleme ve ahlaki kayıtsızlık mekanizmasıyla doğal olarak adaletsiz bir davranış daha kolay sergilenebilir. Burada, failer eylemlerini daha az zararlı göstermek için olumsuzlu olumlu etiketleme terimleri kullanırlar. Bu tür etiketleme, kendi eylemlerinin sorumluluğunu sınırlandırmaya veya azaltmaya da hizmet eder.

2.2. Sonuçları Açısından Ahlaki kayıtsızlık

2.2.1. Olumsuz Sonuçları Önemsememe/Çarpıtma Kavramı

Vicdan, adalet terazisi olarak bilinmektedir. Toplumdaki insanlar gayr-ı ahlaki davranış sergilediklerinde vicdanlarında rahatsızlık meydana gelmekte ve onu rahatlatma ihtiyacı hissetmektedir. Bu durumun önüne geçmek için vicdanlarını susturamamaktadırlar. Fakat gayr-ı ahlaki davranış sergiledikleri durumu ortadan kaldırmayı sağlayabilmekte veya gerçeği çarpıtılabilmektedirler. Örnek verilecek olursa; “Alay edilmek bir kişiyi gerçekten incitmez.” sözünü söyleyen kişi gerçeği çarpıtmaktadır ve vicdanını rahatlatmaktadır. Gayr-ı ahlaki davranış sergileme durumuna kayıtsız kalmanın yollarından birisi de olumsuz sonuçları önemsememe/çarpıtma kavramıdır. Örneğin askerler; bebekleri, hamile kadınları veya emziren anneleri bir savaş sırasında öldürebilmektedir. Öldürme eylemini aldıkları emrin bir parçası olarak gördükleri için kendilerini haklı gösterebilirler. Burada, hükümet yetkilileri veya toplum, gayr-ı ahlaki davranış sergileyenlerin sorumluluğunu üstlenebilirler.

Bir kişinin sergilediği gayr-ı ahlaki davranışın sonuçlarını göz ardı etmek gibi bireyin vicdanını devre dışı bırakmanın başka yolları bulunmaktadır. İnsanlar başkalarına zarar veren faaliyetleri sürdürürken neden oldukları zararları yüzleşmekten kaçınırlar veya onu en aza indirirler. Bir kişinin davranışının zararlı sonuçları göz ardı edildiği, küçültüldüğü, çarpıtıldığı veya reddedildiği sürece, o kişinin vicdanının göz önünde bulundurulması için çok az neden kalır.

Acılar görünür olmadığında ve yıkıcı eylemlerin fiziksel ve geçici olarak zarar verici etkilerinden uzak olduğu durumlarda başkalarına zarar vermek daha kolaydır.²²³ Silah teknolojisi toplu ölümlere sebep olacak kadar son derece gelişmiştir ve insanlar savaşlarda zarar gören kişilere karşı duyarsızlaşmıştır.

²²³ Stanley Milgram, *Obedience to authority: An experimental view*, New York: Harper ve Row, 1974, pp.190-221.

İnsanlar neden oldukları acıyı görüp duyabildiklerinde, açıkça kendi içlerinde sıkıntı hissetmekte ve vicdanları kendi kendini sınırlayıcı olarak hizmet etmektedir.²²⁴Olumsuz davranışlarının sonucunda, kurbanlarının acısını daha belirgin gören itaatkâr görevliler yetkililerin aldatıcı emirlerine daha az uyumludurlar.²²⁵Bir kişinin eylemlerinin etkilerine ilişkin yüksek kişisel sorumluluk duygusu olsa bile, saldırganlar kurbanlarına verdikleri zararı gözleriyle göremediğinde, vicdanlarının sesi kısıktır.²²⁶

Vietnam'daki köyü napalm bombasıyla bombalanan küçük bir kızın acı çığlıklarını yakalayarak Çarpık yıkımın bu tek insanlaştırılmış kanıtı olan fotoğrafı çeken sanatçıya verilen Pulitzer Ödülü, Amerikan halkını savaşa karşı çıkmak için gazeteciler tarafından yayınlanan sayısız rapordan muhtemelen daha fazla etki oluşturmuştur. Bu olay olumsuz sonuçları önemsememe/çarpıtma kavramına örnek olarak verilebilir.²²⁷

2.2.2.Ahlaki Gerekçeleştirme-Meşrulaştırma Kavramı

Ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarından biri, ahlaki gerekçeleştirmedir. Bu mekanizma altında, gayr-ı ahlaki davranışlarda bulunan insanlar ahlaki olarak eylemlerini haklı çıkarmaya çalışırlar. Bu tür insanlara göre böyle bir davranış, insanlığa ya da toplumun çoğunluğuna daha büyük yarar sağlayan hizmet olarak kabul edilmektedir

Ahlaki kayıtsızlık mekanizması, davranışın yeniden inşası üzerine çalışmaktadır. İnsanlar genellikle gayr-ı ahlaki eylemlerini haklı gösterene kadar zararlı davranışlarda bulunmazlar. Bu ahlaki gerekçeleştirme sürecinde, gayr-ı ahlaki davranışın, toplumsal olarak ahlaki amaçlara hizmet ettiğini göstermesi gerekmektedir. Ahlaki amaçlara hizmet ettiği görülen gayr-ı ahlaki davranış kişisel ve sosyal olarak kabul edilebilir hale gelmiş demektir.

Ahlaki gerekçelerle yıkıcı davranışların hızlı ve radikal şekilde değiştiği askeri faaliyetlerde en çarpıcı şekilde görülmektedir.²²⁸ Sosyalleşmiş insanların adanmış

²²⁴ A.Bandura,"Social cognitive theory of social referencing", ed. S. Feinman, *Social Referencing and the Social Construction of Reality in Infancy*, 1992, pp. 170-186, New York, Plenum.

²²⁵ Stanley Milgram, a.g.e, pp. 220.

²²⁶ H.A, Tinker," Socially responsible behavior as a function of observer responsibility and victim feedback", *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.14, 1970, pp. 95-100.

²²⁷ W. Kilham, L. Mann, "Level of destructive obedience as a function of transmitter and executant roles in the Milgram obedience paradigm", *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.29, 1974, pp. 696-702.

²²⁸ H. C. Kelman, "Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers", *Journal of Social Issues*, 1973, Vol. 29, pp. 25-61.

savaşçılara dönüşümü, kişilik yapılarını değiştirerek değil, saldırgan tarafının ortaya çıkarılması ile başarıya ulaşmaktadır. Aksine, öldürmenin ahlakını bilişsel olarak yeniden tanımlayarak vicdanının sesini dinlemeden öldürme eylemini gerçekleştirmiştir. İnsanlar bu ahlaki gerekçeyi kendilerini acımasız baskıcılarla dövüşmek, değerlerini korumak, dünya barışını sağlamak, insanlığı boyun eğmekten kurtarmak veya ülkelerinin taahhütlerini yerine getirmek için bir çözüm olarak görmekte dirler. Zararlı davranışı yüksek ahlaki amaçla süslemek, sadece kendini-kınamayı ortadan kaldırmaz, yıkıcı istismarların hizmetinde kendini onaylamayı da devreye sokar. Bir zamanlar ahlaki olarak kınanan şey, kendine değer verme kaynağına dönüşür.²²⁹ Ahlaki gerekçeler şiddet araçlarını kutsallaştırmaktadır. Bu ahlaki gerekçelendirmeye örnek verilecek olursa; yüzyıllar boyunca, sıradan veya saygın insanlar tarafından ideolojiler, dini ilkeler ve milliyetçi zorunluluklar adına birçok yıkıcı davranış gerçekleştirilmiştir²³⁰. Muhalifler militan eylemlerini onaylamışlardır, ancak düşmanlarını, çirkin ahlaki bir akıl yürütme maskesi altında gizlenen barbarlar olarak kınamaktadırlar. Her iki taraf da ahlaki olarak diğerinden kendini üstün hissetmektedir.²³¹ Yaygın şekilde yapılan savaşlar dehşet verici miktarda kötülük üretmektedir. Muhalif bakış açısından değerlendirildiğinde, aynı şiddet eylemleri farklı insanlar için farklı şeyler ifade eder. Güç çatışmalarında bir grubun terörist etkinliği, bir başka grubun kahraman savaşçıları tarafından yürütülen özgürleşme hareketi olarak ifade edilir. Düşmanlar, kendi askeri eylemlerini kutsallaştırırlar, fakat muhaliflerininkini çirkin ahlaki muhakeme kılığındaki eylemlerini barbarlık olarak lanetlerler. Her bir taraf ahlaken kendisini diğerinden üstün hisseder.²³²

2.3. Mağdur Açısından Ahlaki Kayıtsızlık

2.3.1. İnsandışılaştırma Kavramı

“Güçlü olan haklıdır” sözünün anlamı: Suç işleyen arsız ve güçlü olursa mağdur olan kişi altta kalıp suçlu durumuna düşebilir demektir. Bunun yanında bu durumu anlamının

²²⁹ D. Bollinge, *Language: The loaded weapon*, London: Longman, 1982, pp. 82-122.

²³⁰ Walter Reich, *Origins of Terrorism: psychologies, ideologies, theologies, states of mind*, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990, pp. 270-280.

²³¹ W. Reich, “The moral logic of Hizballah”, *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*, ed. M. Kramer Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990, pp. 131- 157; ed. D.C.Rapoport, Y.Alexander, *The morality of terrorism: Religious and secular justification*, Elmsford, NY: Pergamon Press, 1982, pp. 122-130.

²³² Reich, a.g.e, pp.285

diğer bir yolu da veda hutbesindeki şu ifadeyle açıklanabilir; “Bir Arap’ın Arap olmayana, bir başkasının Arap’a, bir siyahın bir kırmızı deriliye, bir kırmızı derilinin bir siyaha, takvanın dışında bir üstünlük sebebi yoktur.”²³³ Yani insanların hepsi eşittir ve ancak üstünlük takva iledir veya haklılık iledir. Kendilerinde bulunan başka vasıflarda (güç, zenginlik, nüfuz) değildir. Toplumdan bu duruma örnek verilecek olursa, “Bazı kişiler hayvan gibi muamele görmeyi hak eder.” sözü verilebilir. Bu sosyolojik durum, ahlaki kayıtsızlık kavramlarından biri olan insandışılaştırma kavramı ile anlatılacaktır. İnsanlık dışı eylemlerin failleri, kurbanlarını manipüle edip insanlıktan çıkmış göstererek kendi yapmış oldukları gayr-ı ahlaki davranışları hafifletilmış görebilirler. Bu teori, faillerin kötü muamele ettikleri kurbanlarını insan olarak görmemelerine dayanmaktadır. İnsan olma özelliklerini kurbanlarının ellerinden alarak failler, gayr-ı ahlaki eylemlerini daha kabul edilebilir görmekte-dirler.

Bu ahlaki kayıtsızlık kavramı, gayr-ı ahlaki eylemlerin uygulandığı kişiler üzerinde uygulanmaktadır. Vicdanının sesini dinlemenin gücü, faillerin kötü muamele gösterdikleri insanları ne kadar insan gördüklerine göre ortaya çıkmaktadır. Başka birini insan olarak algılamak, algılanan benzerlik sebebiyle empatik tepkilerin oluşmasına sebep olmaktadır.²³⁴ Bireyler tanıdığı kişilerin sevincine ve ıstırabına yabancı kişilerin veya insandışılaştırdığı diğer kişilerin sevinçleri ve ıstıraplarından daha fazla ilgi duymaktadırlar. İnsandışılaştırılmamış kişilere, vicdanının rahatsızlık vermeden ve başkaları tarafından kınanmadan kötü muamelede bulunmak zor olacaktır.

Zalim davranış için vicdan, insani niteliklere sahip insanları insanlıktan çıkarma yoluyla ortadan kaldırılabilir veya körleştirilebilir. İnsanlıktan çıktıktan sonra, artık duyguları, umutları ve kaygıları olan insanlar olarak değil, insan altı nesnelere olarak görülmeye başlanırlar. Onlar “akılsız vahşiler”, “insan olmayan hainler” ve diğer aşağılık varlıklar olarak tasvir edilirler²³⁵. Yunan işkencecilerinin kurbanlarına “solucanlar” dedikleri gibi, insanları düşük hayvan formları olarak gördüklerinde, acımasızca görmek

²³³ Vehbi Ünal, *Peygamberimizin Veda Hutbesi, I.b.*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007, s.77.

²³⁴ Saul Feinman, a.g.e., pp. 186–208.

²³⁵ Keen Sam, “Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination”, San Francisco: Harper & Row, 1986, *The Journal of Historical Review*, Winter 1990-91, Vol. 10, No. 4, pp. 487-490.

kolaylaşır²³⁶. Savaş sırasında milletler düşmanlarını en insanlık dışı, şeytani ve en iyi imgelerle insanlıktan çıkarmışlar ve onları öldürmeyi kolaylaştırmışlardır.

İnsandışılaştırma mekanizmasının zararları ile ilgili çalışmalarda, cezalandırma gücü verilen görevlilere, kurbanlarını insandışı olarak algıladıklarında, kurbanlarına daha acımasız davrandıkları görülmüştür.²³⁷ Sorumluluğun yaygınlaştırılması mekanizması, insandışılaştırma mekanizması ile birleştirildiği zaman, cezalandırma seviyesini daha vahşi seviyelere ulaştırmakta ve cezalandırma seviyesini büyük ölçüde arttırmaktadır. İnsandışılaştırma süreci, insanlık dışında kalma sürecinde önemli bir unsurdur. Bir Nazi kampı komutanına her halükarda öldürecekleri kurbanlarını psikolojik olarak yıkım gerçekleştirmek için neden aşırıya gittikleri soruldu. Komutan, ürpertici bir şekilde bunun amaçsız zulüm meselesi olmadığını açıkladı. Kurbanların insanlık dışı nesnelere indirgenmesi gerekiyordu, böylece gaz odalarını işletenlerin sıkıntıları azaltılıyordu.²³⁸

Çağdaş yaşam şartları, insanları kişiliksizleşmeye ve insanlık dışı bırakmaya elverişlidir.²³⁹ Bürokratikleşme, otomasyon, şehirleşme ve yüksek hareketlilik, insanları adsız, kişisel olmayan yollarla birbirleriyle ilişki kurmaya sevk etmektedir. Ayrıca, insanları grup içi ve grup dışı üyelere ayıran sosyal uygulamalar insanlık dışı bırakmayı teşvik eden insani birleşme üretmektedir. Yabancı kişiler tanıdıkları kişilerden daha kolay bir şekilde insandışılaştırılabilirler.

Ahlaki kayıtsızlık konusundaki araştırmalardan elde edilen bulgular, insan vahşetinin tarihi ile uyumludur. Gayr-ı ahlaki işler yapmak için canavarlardan ziyade iletken sosyal koşullar gereklidir. Uygun sosyal koşullar göz önüne alındığında, düzgün, sıradan insanlar olağanüstü derecede acımasız şeyler yapabilirler.²⁴⁰

²³⁶ J.T.Gibson, M. Haritos-Fatouros, "The Education of a Torturer": The Psychological Impact of the York Crucifixion Pageant", *The Journal of Popular Culture*, Vol. 35(1), March 2004, pp.155 – 168.

²³⁷ A.Bandura, B.Underwood, M.E. Fromson, "Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims", *Journal of Research in Personality*, 1975, Vol.9(4), pp. 253–269.

²³⁸ Albert Bandura, 'Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency', a.g.e., pp. 107 – 115.

²³⁹ Bernard, P. Ottenberg, F. Redl, "Dehumanization: a composite psychological defense in relation to modern war", ed. M. Schwebel, *Behavioral Science and Human Survival*, Oxford, England: Science and Behavior Books, 1965, pp. 64–82.

²⁴⁰ C. Haney, W. C Banks, P. G. Zimbardo, "Interpersonal dynamics in a simulated prison", *International Journal of Criminology and Penology*, Vol. 1, pp. 69-97, 1973.

2.3.2. Suçu Atfetme Kavramı

Hoşgörülü ve merhametli olma bir toplumu ayakta tutan iki temel taşıdır. Bu temel taşlar, yerlerinden oynarsa toplumda geri dönüşü olmayan gedikler açılmış demektir. İnsanlar, gayr-ı ahlaki davranış sergilemek ve bunun sonucunda vicdanlarında rahatsızlık duymamak için hoşgörü ve merhamet hislerini gayr-ı ahlaki davranış sergileyecekleri kişilere karşı duymak istemezler. Hoşgörü ve merhameti hissetmemenin de yolları vardır. Toplumdan bu yollara örnek verilecek olursa, “Kötü muamele gören kişiler bunu hak edecek bir şey yapmıştır.” sözü verilebilir. Bu sözü söyleyen birisi kötülüğe maruz kalan kişiye karşı merhamet duymaz ve vicdanını rahatsız edecek bir durumla karşı karşıya kalmaz veya kötülüğü kendileri yapabilirler, bunun için de kötülük yapacakları kişilere karşı hoşgörü göstermemeleri gerekmektedir. Bu sosyolojik durum, ahlaki kayıtsızlık kavramlarından biri olan suçu atfetme kavramı ile anlatılır.

Suçun atfedilmesi, sorumluluk almak yerine eylemler için koşulların veya düşmanların suçlanmasıdır. Bu insanlar kendilerini faillerden ziyade kurban olarak görmeye eğilimlidirler. Provokasyon ya da zorlama yoluyla bazı gayr-ı ahlaki veya adaletsiz şeyler yapmaya sevk edildiklerini gerekçe göstererek eylemlerini haklı çıkarırlar.

Birinin düşmanlarını veya koşullarını suçlaması, ahlaki kayıtsızlık amaçlarına hizmet etmenin başka bir yoludur. İnsanlar kendilerini, zorla (provokasyon yoluyla) zarar verici davranışlara yol açan kusursuz mağdurlar olarak görmektedirler. Şiddet içeren davranışlar sergilemek, savaşçılar için provokasyonlara karşı haklı bir savunma tepkisi olarak görülmektedir. Mağdurlar kendilerine acı çektirdikleri için suçlanmaktadırlar. Kişinin vicdanından kurtulması; kişisel bir karardan ziyade zorlayıcı şartlar tarafından zorunlu tutulması sonucu ortaya çıkmaktadır. Kişi isteyerek gayr-ı ahlaki davranış sergilemez, bunun için belirli nedenler bulunmaktadır. Kişinin vicdanından kurtulması da gayr-ı ahlaki davranış sergilemesi şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Suçu başkalarına veya zorlayıcı şartlara sabitleyerek birinin kendi sergileyeceği zararlı davranışları mazeret olarak görülebilir, bu sayede süreç boyunca kendini haklı hissedebilmektedir.

Ahlaki olarak gerekçelendirilmiş olan bu davranışlar, toplum tarafından kabul görmüş zulümden daha yıkıcı insani sonuçlar doğurabilmektedir. Doğrulukla örtüşmeyen kötü muamele, mağdurun dikkat çekmesinden ziyade haklarının zedelenmesine neden olur.

Fakat mağdurlar, içinde buldukları durum için ikna edici bir şekilde suçlandıklarında, sonunda kendilerinin aşağılayıcı özelliklerine inanmaya başlayabilirler.²⁴¹ Türkçedeki “kendisi kaşındı” şeklindeki ifade ahlak dışı bir davranışın sorumluluğunu zarar gören bireye yüklemenin “haklılığına” işaret eder. Mağdur yani kötü muameleye maruz kalıyor gibi görünme durumu sergiledikleri zararlı davranışın tamamen sorumluluğunu üstlerine yüklemeyi yani kısmen sorumlu tutulmalarını sağlar²⁴². Suçluluktan doğan yükümlülüğün insanda uyandırdığı değersizlik hissi ve öfke, daha büyük kötü muamele için daha fazla ahlaki gerekçe sağlamaktadır.

2.4. Sorumluluk Açısından Ahlaki Kayıtsızlık

2.4.1. Sorumluluğu Yayma-Dağıtma Kavramı

Zilzâl suresi, 7-8. Ayetler şöyle demektir: “*Kim zerre ağırlığınca hayır işlerse onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir.*” Necm suresi 38. Ayeti şöyle demektir: “*Doğrusu hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü taşımaz.*” Bu ayetlerden anlaşılacağı üzere kişiler kendi işledikleri günahlardan sorumludurlar. Başkaları onların işledikleri günahlardan veya yaptıkları kötülüklerden sorumlu değildirler. Bir başka deyişle, başkasının da aynı günahı işlemesi veya aynı kötülüğü yapması kişinin kendi yaptığı kötülüğü veya işlediği günahı hafifletmez demektir. Ama insanlar sorumluluk kendilerinde değil grupta olduğundan dolayı gayr-ı ahlaki davranışı vicdanlarını rahatsız edecek bir durum söz konusu olmayacağı için bir grup halinde sergilemeyi isterler. Bunu gerçekleştirmenin yolu da sorumluluğu yayma-dağıtma kavramıdır. Örnek olarak, “Etrafa zarar veren başkaları varsa bir kişi suçlanamaz.” sözü verilebilir. Bu sözü söyleyen kişi aynı kötülüğü yapan grup arkadaşları da varsa; “Beni kimse suçlayamaz bir suç varsa gruptadır.” demekte ve vicdanını rahatsız edecek bir durumla karşı karşıya kalmamaktadır. Bu sosyolojik durum, ahlaki kayıtsızlık kavramlarından biri olan sorumluluğu yayma-dağıtma kavramı ile anlatılacaktır.

Sorumluluğun yaygınlaştırılması, insanların, bir eylemin sorumluluğunu, onu seyrelterek sınırlandırmaya çalışabileceklerini belirten bir başka ahlaki kayıtsızlık

²⁴¹ P.P.Hallie, “Justification and Rebellion”, ed. Nevitt Sanford and C. Comstock, *Sanctions Forevil*, San Francisco; Jossey-Bass, 1971, pp. 247–263.

²⁴² M.J. Ierner, D.T. Miller, “Just world research and the attribution process: Looking back and ahead”, *Psychological Bulletin*, Vol. 85, 1978, pp. 1030–1051.

mekanizmasıdır. Örneğin, bir grup insan bir karar verdiğinde, bu kararların sonucunda oluşacak etki, bir kişi kararı verdiğinde olduğu kadar kişisel olmayacaktır. Sorumluluğu yaymanın başka bir yolu da iş bölümüdür. Başka koşullar altında düşünceli olan insanların acımasızca davranmasını sağlayan bir başka yaygın uygulama ise grup kararı oluşturmaktır. Herkes sorumlu olduğunda, gerçekte hiç kimse kendisini sorumlu hissetmez.

Ahlaki kontrol mekanizmasının işlenmesi, kişisel davranışın gayr-ı ahlaki davranış sorumluluğunu dağıtarak gizlendiği zaman da zayıflar. Kişisel davranışların sorumluluğun yaygınlaştırılması ile gizlenmesinin farklı yolları olduğunu bildirmektedir. Sorumluluk, zararlı davranışın gerçekleştirilmesi için iş bölümünün yapılması ile dağıtılabilir. Esasında zararlı olan fakat iş bölümü sayesinde alt bölümlere ayrılan görevler kendi içinde zararsız görünmektedir. İnsanlar dikkatlerini yaptıkları zararlı davranışın ne anlama geldiğinden ziyade kendi işlerinin detaylarına vermektedirler. Böylece kendi yaptıkları iş zararsız görünebilir fakat bir bütün olarak yapılan iş tamamen zararlı bir davranıştır.²⁴³

Grup olarak karar verme, saygılı kişilerin insanlık dışı davranmalarını sağlayan bir başka yaygın uygulamadır. Herkesin sorumlu olduğu yerde kimse gerçekten kendini sorumlu hissetmez. Bir bütün şeklinde hayata geçirilen toplu bir hareket, ahlaki kontrolü zayıflatmak için uygulanabilecek yine bir başka yoldur. Bir grup tarafından verilen herhangi bir zararlı sonuç doğuracak karar, her zaman başkalarının verdiği karar olarak görülmektedir. Birey kendisinin verilen kararda etkisinin olmadığını düşünmektedir ve kendini rahatlatmaktadır. İnsanlar, grup sorumluluğu altında, kişisel olarak sorumlu oldukları kendi davranışlarından daha acımasız şekilde davranırlar.²⁴⁴

2.4.2. Sorumluluğu Üstlenmeme Kavramı

“Arkadaşımı söyle, kim olduğunu söyleyeyim.” atasözünün anlamı: İnsanlar arkadaşlarından etkilenirler ve iyi ya da kötü yoldaki davranışları arkadaşlarınıninki ile benzerlik göstermekte anlamında kullanılmaktadır. Bu nedenden dolayı arkadaş seçimlerinde çok hassas davranmaları gerekmektedir. Gayr-ı ahlaki davranış sergileyen insanlar vicdanlarını rahatlatmak için aynı davranışı sergileyen başkalarını öne sürerek

²⁴³ H.C. Kelman, “Violence without moral restraint: reflections on the dehumanization of victims and victimizers”, *Journal of Social Issues*, Vol. 29, 1973, pp. 25–61.

²⁴⁴ A. Bandura, B. Underwood, M. E. Fromson, “Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims”, *Journal of Research in Personality*, Vol. 9, 1975, pp. 253-269.

“Başkaları da yapıyor onlar yapıyorsa benim yapmam da normal ve doğaldır.” demektedirler. Toplumdan bu yollara örnek verilecek olursa, “Herkes küfrediyor.” sözü verilebilir. Bu sözü söyleyen kişi küfrederek gayr-ı ahlaki davranış sergilemektedir ve vicdanı kendisini rahatsız etmektedir. Bu durumdan sıyrılmak için sorumluluğu üstlenmeme yolunu seçmekte ve vicdanını rahatsız edecek bir durumla karşı karşıya kalmamaktadır. Bu sosyolojik durum, ahlaki kayıtsızlık kavramlarından biri olan sorumluluğu üstlenmeme kavramı ile anlatılacaktır.

Ahlaki olarak vicdan, insanlar zararlı sonuçlara katkıda bulunduğunu kabul ettiklerinde en güçlü şekilde işlemektedir. Bu ahlaki kayıtsızlık mekanizması, gayr-ı ahlaki davranışa neden olan zararlı aracı rolü gizleyerek veya en aza indirerek çalışmaktadır. İnsanlar, meşru bir otoritenin; insanların yaptığı gayr-ı ahlaki davranışlarının etkilerinden sorumluluk alması durumunda, kendi davranışlarının sorumluluklarını reddedecek şekilde davranırlar.²⁴⁵ Sorumluluğun üstlenilmemesi durumunda eylemlerinden şahsen sorumlu olmak yerine, yetkililerin belirledikleri durumlardan kaynaklanmış olduğunu söylemek isterler. Eylemlerinin asıl gerçekleştiricisi olmadıkları için, kendilerini mahkûm eden tepkilerden veya öz düzenlemelerden kaçmaktadırlar.

Gayr-ı ahlaki davranan kişiler, sonuçları göz ardı etme veya çarpıtma mekanizması yoluyla kendilerinde oluşan etkileri azaltmaya çalışabilirler. Bu mekanizma, failerin eylemlerinin zararlı etkilerini en aza indirdiğini veya bozduğunu öne sürmektedir. Eylemlerinin sonuçları daha az görünür olduğunda, bu tür eylemleri haklı göstermeleri daha kolay olacaktır.

Sorumluluğun üstlenilmemesiyle tamamen insanlık dışı durumlardan muaf olma, en çok sosyal olarak onaylanmış kitlesel infazlarda kullanılmaktadır. Nazi hapishane komutanları ve çalışanları, eşi benzeri görülmemiş insanlık dışı davranışlarından dolayı kendilerini kişisel sorumluluktan uzaklaşıp ²⁴⁶ emirleri yerine getirdiklerini iddia etmektedirler.

Sorumluluğun üstlenilmemesiyle vicdan devre dışı kalmakta, bununla alakalı psikolojik çalışmalarda, devletin yetkili kişileri açıkça karşıt görüşte olanların yaralanmasına

²⁴⁵ Albert Bandura, “Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency”, *Journal of Moral Education*, Vol. 31:2, 2002, pp. 115 – 119.

²⁴⁶ Albert Bandura, ‘Moral Disengagement’, *Worth Publishers*, New York, 2016 , pp. .58-59.

izin vermekte ve sempatizanlarının neden olduğu zararlı eylemlerinin sonuçlarını kendileri üstlenmektedir. Kanun dışı emirler veren yönetim, insanlara bunu yapmalarını emrederek ve eylemlerinin sonuçlarından tüm sorumluluğu üstlendiğini söyleyerek insanları zulüm seviyelerini yükseltmeye teşvik etmektedir. Böylece kanun dışı emirler veren yönetimin etkinliği arttıkça, itaatkâr saldırganlık da artar.²⁴⁷

Günlük yaşamdaki sergilenen gayr-ı ahlaki davranışların kişinin vicdanı tarafından onaylanması, Milgram'ın yetkilendirme sisteminden iki önemli özellikle ayrı düşmektedir. Gayr-ı ahlaki davranıştan doğan sorumluluk nadiren açık bir şekilde kabul edilir. Sadece geniş yetkiye sahip ve kendisi gayr-ı ahlaki davranışı sergilemeyen yetkililer kendilerini yıkıcı eylemlerde bulunmakla suçlanmaktan kurtarabilirler. Bu yetkililer genelde kişisel ve sosyal nedenlerden dolayı gizli yaptırım sistemlerini kullanarak sinsi yollarla gayr-ı ahlaki davranışları sergilemeye insanları davet ederler ve bu davranışları sergileyenleri destekler. Dolaylı yaptırımla bu davranışları teşvik, işlerin tersine döndüğü durumlarda yetkilileri sosyal kınamaya karşı korumaktadır.

Yetkililer kendilerini kasıtlı olarak bilgisiz tutacak şekilde hareket ederler. Bir devlet sekreteri'nin İran meselesinde başkanlık danışmanına talimat verdiği gibi, “Sadece bilmem gerekeni söyle”. Sorumluluğu üstüne alan yetkililer gerçek bilgiyi açığa çıkaracak sorular sormamaktadırlar, böylece yetkililer bilmek istemediklerini öğrenmemektedirler.

Gayr-ı ahlaki uygulamalar kamuoyu tarafından duyulduğunda, uygulama izni verilenlerin yanlış uygulamalarından kaynaklanan istisna olaylar oldukları belirtilir ve resmi olarak reddedilir. İşlenen suç, fevri davranan kişilerin veya aşırı partizan olan kişilerin işledikleri belirli, sınırlı bir eylem olduğunu yani genel, külli bir eylem olmadığını anlatmak için çaba sarf edilmektedir. Açıkça gayr-ı ahlaki davranışların izin kayıtlarını aramaya devam eden araştırmacılar, zararlı uygulamaların cezalandırılmasının ve gerçekleştirilmesinin gizli yollarıyla ilgili net belgelere ulaşamazlar. Terör örgütünün elinde belli devletler tarafından yapılan silahların olmasının hiçbir açıklaması yok ve hiçbir belgeye ulaşamaz. Ama o silahlar terör örgütünün elindedir.

²⁴⁷ Albert Bandura, 'Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency', *Journal of Moral Education*, Vol. 31:2, 2002, pp. 101-119.

Yetkilendirme sisteminde Milgram tarafından oluşturulan sistemden başka bir temel fark vardır. İnsanlık dışı davranışların sürdürülmesi için itaatkâr görevliler gerekmektedir. Bu görevliler, başkalarının emirlerinin uygulayıcısı oldukları için davranışlarının sorumluluğunu yerine getirmezler. Bu görevlilerin tüm sorumluluğu üstlenmedikleri ve görevlerini ancak emir aldıkları zaman yerine getirdikleri için durumları oldukça güvenilmez bir hal alır. Asıl olan iyi bir sonuç elde etmek için güçlü bir sorumluluk duygusuna sahip olunması gerektiğidir. Bu nedenle, kişi iki sorumluluk seviyesini birbirinden ayırmalıdır: üstlerine güçlü bir sorumluluk duygusu diğeri ise eylemlerinin etkilerine karşı hesap sorulduğunda hesap verebilirlik. En iyi görevliler, yetkililere karşı yükümlülüklerini yerine getiren ancak neden oldukları zarar için hiçbir kişisel sorumluluk hissetmeyen görevlilerdir.

Alman soykırım piyadelerinde soykırımı gerçekleştiren kişilerin sayısı istekli infazcılardan daha fazla olduğu konusunda güçlü bir vaka ortaya koymaktadır. Kültürel nefretler, ahlaki yaptırımların ortadan kalkmaması için düşük eşikler yaratmaktadır. Sevilmeyen zümrelerde yer alan insanlara karşı insanlık dışı davranışlara sadece izin verilmemektedir.²⁴⁸

²⁴⁸ Albert Bandura, 'Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency', a.g.e., pp. 101 – 119.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMPİRİK ÇERÇEVE

YÖNTEM VE BULGULAR

1.YÖNTEM

1.1. ARAŞTIRMA MODELİ

Çalışmada çok sayıda kişiden oluşmuş bir evren ve evren hakkında genel bir yargıya varmak amaca ile evrenden alınmış bir de örneklem üzerinde araştırma yapıldığı için “genel tarama modeli” kullanılmıştır. İki ve daha fazla değişken arasında birlikte değişimin (korelasyon) varlığı, yönü ve şiddeti belirlenmeye çalışıldığı için ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır.

Bu model geçmiş zamanda veya günümüzde yaşanan olayı yaşandığı gibi açıklamayı hedef alan bir yöntemdir. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanılanacaksa, onları herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası göstermeksizin oldukları gibi gözleyip belirlemek gerekir. Bu tür durumlarda tarama modeli uygundur.²⁴⁹

1.2. ÇALIŞMA GRUBU

Bu araştırmanın çalışma grubunu Bursa ilinin Yıldırım, Osmangazi ve Nilüfer ilçelerinde bulunan orta öğretim kurumlarında 11.ve 12. sınıfta öğrenim gören 506 öğrenci oluşturmaktadır. 11-12 yaşlarından itibaren somut düşünmenin yerini soyut düşünme almaya başladığı, buluş öncesi bu dönemde dini konulardaki duygu ve düşünceler değişmeye başladığı ve gerçek dini uyanış ve dini hayat filizlenmeye başladığı için araştırmaya orta öğretim kurumlarında öğrenim gören gençler dâhil edilmiştir. Nitekim ergenliğe yakın yıllarda zihin ve düşünce hayatı her bakımdan büyük bir kapasite kazanır. Bu dönemle birlikte başlayan soyut düşünme kabiliyeti ergeni farklı varsayımlar üzerinde düşünmeye götürür. Dini şuurun uyanışında zihin kadar duygularında gelişiminin büyük önemi vardır.

²⁴⁹ Sait Gürbüz, Faruk Şahin, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 5. b., Ankara: Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar, 2018, s.105.

Bu dönemde duygu hassasiyeti ve kapasitesi de zirveye ulaşmaktadır. Bu bakımdan asıl anlaşılan ve kavranılan bir dini hayat 12-13 yaşlarında görülmeye başlar. Onun için bu yaşlar, dini uyanış ve gelişim yaşları olarak kabul edilebilir²⁵⁰. Araştırma konumuz olan ahiret ve ahlak kavramları soyut kavramlar olması sebebiyle de çalışma grubu orta öğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerden oluşmaktadır.

Tablo 1. Bursa İli Ortaöğretim Kurumlarında Öğrenim Gören Toplam Öğrenci Sayısı

BURSA 2018_19 (31.12.2018)	Resmî/ Özel	Hazırlık Sınıfı	9. Sınıf	10. Sınıf	11. Sınıf	12. Sınıf	TOPLAM
NİLÜFER	Ö	32	2174	2683	2835	3848	33.455
NİLÜFER	R		4763	4070	3478	3381	60.538
OSMANGAZİ	Ö	4	463	523	836	1385	8.641
OSMANGAZİ	R	60	11977	10987	9887	9533	153.642
YILDIRIM	Ö		162	237	200	341	3.285
YILDIRIM	R	118	7429	5680	4930	4472	119.963
Bursa İli Toplamı	R	262	37.685	32.542	29.157	28.257	510.199
	Ö	95	4.276	5.185	5.351	7.498	66.486
	R	127.903					576.685
	Ö	22.405					

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Bursa merkezde bulunan tüm Ortaöğretim kurumlarına ulaşmak ciddi zaman, emek ve ekonomik güç gerektirmektedir. Bu nedenle, araştırmada basit tesadüfi örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntem kullanılarak Bursa ilinin Yıldırım, Osmangazi, Nilüfer merkez ilçelerinde bulunan başarı ortalamaları düzeyleri ve okul türleri birbirinden farklı orta öğretim kurumları araştırmaya dahil edilmiştir. Katılımcılara ait betimsel bilgiler Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

Cinsiyet	N	%
Erkek	244	48,2
Kız	262	51,8

²⁵⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 2. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, s. 268.

Sosyal Çevre		
Kırsal Alan	56	11,1
Kentsel Alan	450	89
Kardeş Sayısı (Kendisi Dâhil)		
2 Kardeş	236	46,6
3 Kardeş	133	26,3
4 Kardeş	105	20,8
5 ya da daha fazla Kardeş	32	6,3
Kaçıncı Çocuksunuz		
1. Çocuk	230	45,5
2. Çocuk	145	28,7
3. Çocuk	94	18,6
4. ya da daha sonraki çocuk	37	7,3
Sınıf		
11. Sınıf	218	43,1
12. Sınıf	288	56,9
Toplam	506	100

Tablo 2 incelendiğinde, araştırmaya katılan kız öğrencilerin oranının %51.8, erkek öğrencilerin oranının ise toplam sayının yaklaşık yarısını olduğu anlaşılmaktadır. Geldiği sosyal çevre kırsal alan olan %11.1, Kentsel alan olan toplam sayının yaklaşık dörtte üçüdür.. Kendisi dahil kardeş sayısı 2 olan öğrencilerin oranı araştırmaya katılan öğrencilerin yaklaşık yarısı, kardeş sayısı 3 olanların oranı % 26.3, kardeş sayısı 4 olanların oranı 20.8, % ya da daha fazla kardeş olanların oranı %6.3, kaçınıcı çocuk olma bakımından kardeşleri arasında 1.çocuk olanların oranı toplam sayının yaklaşık yarısı, 2.çocuk olma oranı %28.7, 3.çocuk olma oranı %18.6, 4 ya da daha sonraki çocuk olma oranı %7.3, araştırmaya katılan öğrencilerin 11.sınıf olma oranı %43.1, 12.sınıf olma oranı ise %56.9 dur.

1.3. KULLANILAN ÖLÇME ARAÇLARI

Bu bölümde araştırmanın genel amacı doğrultusunda ihtiyaç duyulan verilerin elde edilebilmesi için kullanılan ölçme araçları hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu araştırma sürecinde veriler üç farklı veri toplama aracı ile toplanmıştır. Ölçme araçları olarak “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” ve “Ahiret İnancı Ölçeği” kullanılmış ve örneklemin demografik bilgilerini belirlemek için de araştırmacı tarafından geliştirilen kişisel bilgi formu kullanılmıştır.

Kullanılan anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların kişisel bilgilerini elde edebilmek için demografik bilgi formu bulunmaktadır. İkinci bölümde, “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” bulunmaktadır. Son olarak, üçüncü bölümde ise Ahiret İnancı Ölçeği yer almaktadır.

1.3.1. Demografik Bilgi Formu

Araştırmaya katılan öğrencilerin kişisel bilgilerini öğrenmek için araştırmacı tarafından demografik bilgi formu geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Demografik bilgi formunda; cinsiyet, sosyal çevre, anne ve baba eğitim durumu, okul durumu, kardeş sayısı, ailede kaçınıcı çocuk olma durumu ile ilgili sorulara yer verilmiştir.

1.3.2. Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği

Araştırmada kullanılan ölçeklerden ilkinin Fazilet Yavuz Birben ve Hasan Bacanlı, tarafından 2018 yılında Türkçeye uyarlanan “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” oluşturmaktadır. Bu ölçek Albert Bandura ve arkadaşları tarafından geliştirilen “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği”nin (Moral Disengagement Scale) Türkçe uyarlamasıdır²⁵¹. Ölçek kişilerin ahlaki olarak kabul edilen davranışlara kayıtsız kalma derecesinin ölçülmesi amacıyla geliştirilmiştir. Ölçekten alınan yüksek puanlar ahlaki kayıtsızlık seviyesinin de yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçeğin dayanak noktası, ahlaki kayıtsızlık kavramıdır. Bu kuram ahlaki olmayan davranışları meşrulaştırmayı mümkün kılan sekiz sosyo-bilişsel mekanizma olduğunu öne sürmektedir. Ölçek uyarlama sürecinde İstanbul’da Anadolu, Fen, Sosyal

²⁵¹ Fazilet Yavuz Birben , Hasan Bacanlı, “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği’nin Türkçe’ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Yıldız Journal of Educational Research*, C.2, S.2, ss. 1-25. <https://toad.halileksi.net/olcek/ahlaki-kayitsizlik-olcegi> (02.02.2018)

Bilimler, İmam Hatip ve Meslek Liseli toplam 420 öğrenciye uygulanmıştır. “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” 32 maddeli 3 dereceli likert tipi bir ölçek ve deneysel bir modeldir. Ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısının farklı çalışma gruplarında 0.82 ile 0.86 arasında değerler aldığı görülmüştür. Alan yazın incelendiğinde lise öğrencilerinin ahlaki kayıtsızlığını ölçen başka bir ölçek bulunmadığı için çalışma bu bakımdan değerlidir. Ölçek yapı itibariyle olumsuz olan katılma durumunu belirlemeyi hedeflemektedir. Örneğin “Kötü davranılan çocuklar bunu hak edecek şeyler yapmışlardır.” Ölçekteki maddelerde tersten bir bakış açısı sunulduğu için zorlayıcıdır.

1.3.3. Ahiret İnancı Ölçeği

Taslak ölçeğin geliştirilme sırasında öncelikle literatür incelemesi yapılmış; ancak ortaöğretim düzeyinde öğrencilerin ahiret inancı algılarını belirleyen bir ölçeğe rastlanmamıştır. Daha sonra 11. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi programı incelenmiş ve öncül maddeler hazırlanarak uzman görüşlerine başvurulmuştur. Ölçek maddelerinin ön çalışması araştırmacı tarafından hazırlandıktan sonra danışman öğretim üyesine takdim edilmiştir. Danışman öğretim üyesi yaptığı ön incelemeden sonra bazı düzeltme tavsiyeleriyle birlikte maddelerin gözden geçirilmesi için iade etmiştir. Yapılan düzeltme ve düzenlemelerden sonra maddeler tekrar incelenmek üzere danışman öğretim üyesine sunulmuştur. Son olarak danışman öğretim üyesi ile birlikte maddeler üzerinde tartışmalar yapılmak suretiyle yeni bir şekil ve muhteva kazandırıldıktan sonra ölçek pilot uygulama kapsamında Bursa ili Nilüfer ilçesinde bulunan İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesindeki 93 öğrenciye uygulanmıştır. Ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılmıştır. Kaiser-Mayer-Olkin test sonucuna göre KMO değerinin 0,95 olması, Barlet değerinin 0,000 olması faktör analizinin yapılmasının mümkün olduğunu göstermektedir. Ölçeğin bütününe yönelik Cronbach-Alfa güvenilirlik katsayısı ise 0,96 olması ölçekteki iç tutarlılığın olduğunu göstermektedir. Ölçek 1. Boyut faktörden sonra yatay bir seyir takip ettiği için ölçeğin tek faktörlü olduğu tespit edilmiştir. Faktör yük değerinde yığılma birinci boyutta olduğu için ölçeğin tek faktörlü olduğuda güçlenmiştir. Ölçekte yer alan maddelerin toplam korelasyonları 0.56 ve 0.86 arasında değişmektedir. Elde edilen bu değerler ölçek puanlarının güvenilirliğini göstermektedir. Ancak ölçeğin geliştirilmeye açık olduğu söylenebilir.

Ölçekler uygulanmadan önce Bursa Milli Eğitim Müdürlüğü'nden resmi yazışmalar yoluyla izin alınmış, okul idarecileriyle görüşülüp uygulama için uygun ders saatleri belirlenmiştir. Ölçek uygulamasının bir kısmı bizzat araştırmacı tarafından, bir kısmı da belirlenen ders saatlerinde dersi olan öğretmenler tarafından gerçekleştirilmiştir. Örneklemeden ölçek formlarına isimlerini yazmamaları istenmiş, verdikleri cevapların gizli tutulacağı özellikle belirtilmiş ve bununla öğrencilerin samimi ve gerçeğe uygun cevap vermeleri hedeflenmiştir.

Ölçek verileri uygulayıcılar tarafından uygulanmasının hemen arkasından bizzat toplanmıştır. Böylece ölçeklerin ortada kalmaması ve birtakım yanlışlıkların yapılmasına imkân ve fırsat verilmemiştir. Veriler toplandığında 550 öğrencinin ölçeği cevapladığı anlaşılmıştır. Öğrenciler tarafından cevaplandırılan 550 ölçek formu tek tek ön incelemeye tabi tutulmuştur. İçlerinden 44 tanesinin eksik cevapladığı anlaşıldığı için onlar değerlendirme dışı bırakılmıştır. Neticede toplam 506 ölçek formunun değerlendirmeye alınmasının uygun olacağı kanaatine varılmıştır. Elde edilen veriler (506 Ölçek formu) sayısal değerlere dönüştürülerek bilgisayar girdisine uygun hale getirilmiştir. Verilerin bilgisayara aktarılmasında ve değerlendirilmesinde SPSS programı kullanılmıştır. Kullanılan test süreçlerinde marjinal anlamlılık düzeyi olarak $p < 0.05$ kabul edilmiştir.

Öğrencilerin kendi değerlendirmelerine göre ahiret inanç boyutunu belirlemek amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilen Ahiret İnancı Ölçeğinin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO), Bartlett Testi, Faktör Analizi ve Madde Analizi sonuçları aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 3. Ahiret İnancı KMO and Bartlett's Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0.955
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	10150,914
	Df	190
	Sig.	0,000

“Ahiret İnancı Ölçeği” ile ilgili elde edilen verilerin yeterliğinin saptaması için yapılan Kaiser-Meyer-Olkin(KMO) testine göre yeterlik puanı 0.95'tir. Bu puan sosyal bilimlere göre, elde edilen verilerin yeterliğinin çok iyi bir düzeyi ifade ettiğini

göstermektedir.²⁵² Ahiret inancı boyutunda tek bir faktörün açıkladığı varyans % 64,34. Yani bu boyutta yer alan maddeler ahiret inancının yaklaşık %64'ünü açıklamaktadır.

Öğrencilerin, Ahiret İnancı Ölçeğinde öngörülen maddelere ne düzeyde sahip olduklarını belirlemek amacıyla geliştirilen ölçeğin faktör analizi ve madde analizleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4. Ahiret İnancı Faktör ve Madde Analiz Sonuçları

Ahiret İnancı	Faktör Yük Değeri	Madde Toplam Korelasyonu
İnsanlar dünyada yaptıklarından hesaba çekilecektir.	0,89	0,86
Öldükten sonra Cennete gitmek istiyorum.	0,88	0,86
Cennetin varlığı beni mutlu eder.	0,88	0,86
Mahşer gününde herkes yaptıklarından dolayı hesaba çekilecektir.	0,87	0,85
Kıyamet günü vardır.	0,86	0,84
Ahiret inancının gerekli olduğuna inanıyorum.	0,85	0,83
Ahiret hayatında "hesap" vardır.	0,84	0,82
"Cehennem" dünyada iken Allah'ın emir ve yasaklarına uygun yaşamayanların gideceği ve ceza çekilen yerdir.	0,83	0,81
Öldükten sonra ahiret denen sonsuz bir hayat olacaktır.	0,83	0,81
Ahiret hayatı sonsuzdur.	0,82	0,79
Ahiret hayatında "cennet" ve "cehennem" vardır.	0,81	0,79
"Cennet" dünyada iken Allah'ın emir ve yasaklarına uygun yaşayanların gideceği ve mükâfat olarak verilen yerdir.	0,81	0,78

²⁵² Geniş bilgi için bakınız. Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, 6.b., İstanbul: Nobel Dağıtım, 2018, s.50.

Ölümden sonra yeniden dirilme olacaktır.	0,80	0,77
Ahirete iman etmeyi İslam Dininin bir gereği olarak kabul ederim.	0,76	0,74
Ölüm yeni bir hayatın başlangıcıdır.	0,76	0,73
Hayatı anlamlandırmada ahiret inancı önemli bir katkı sağlar.	0,76	0,74
Öldükten sonra Cehenneme gitmekten kaçınırım.	0,74	0,72
Cehenneme girmekten korkarım.	0,69	0,67
Yapılan iyilik ve kötülüklerin ahirette karşılığı olduğu için sorumluluk bilinciyle hareket ederim.	0,59	0,56
Dünya hayatının bir amacı vardır.	0,58	0,56

Cronbach's Alpha: 0.96 Açıkladığı Varyans: %64,34

Öğrencilerin “Ahiret İnancı” boyutunda sahip olması gerektiği düşünülen 20 inanç ifadesinin oluşturduğu ölçeğin faktör analizi sonuçlarına göre maddelerin birinci faktör yük değerlerinin 0.58 ile 0.89 arasında değiştiği gözlenmektedir. Faktör yük değerlerine göre ölçek birbiriyle ilişkili maddelerden oluşmakta ve tanımlanan yapıyı ölçtüğü görülmektedir.

Her bir yeterlik ifadesinin katılımcıları ne denli ayırt ettiğini değerlendirmek amacıyla yapılan madde analizi sonuçlarına göre madde toplam korelasyonlarının da 0.56 ile 0.86 arasında olduğu görülmektedir. Bu bulguya göre 20 inanç ifadesinin her biri ayırt edici özelliğe sahiptir. Ölçeğin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 0.96 olarak bulunmuştur. Bu değer ölçeğin güvenilir olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu bulgulara göre ölçeğin geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracı olduğu söylenebilir.

1.4. VERİLERİN ELDE EDİLMESİ ve İSTATİSTİKSEL ANALİZİ

Araştırma verileri, 2017-2018 eğitim-öğretim yılının başlangıcı olan Eylül ayında başlanarak, birinci dönemin bitimi olan Şubat ayına kadar devam eden süre içerisinde toplanmıştır. Anket formlarının bir kısmı araştırmacı tarafından, bir kısmı ise anketin yapılacağı okul müdürlerinin belirlediği dersi müsait olan öğretmenler aracılığı ile uygulanmıştır. Gerekli resmi izinler alındıktan sonra ilgili orta öğretim yöneticileri ile

iletişim kurulmuş, uygun gün ve saatlerde katılımcıların anketlere katılımı sağlanmıştır. Katılımcıların ankette yer alan sorulara samimi bir şekilde cevap vermelerini sağlamak için kimlik bilgilerinin istenmediği ve sonuçların genel olarak değerlendirileceği, bireysel sonuçlara yer verilmeyeceği vurgulanarak gerekli açıklamalar yapılmıştır. Anketlerin uygulama süresi yaklaşık 10 dakika sürmüştür.

Araştırmanın genel amacı doğrultusunda, araştırmaya katılan öğrencilerin niteliklerini ve demografik özelliklerine göre dağılımlarını incelemek için yüzde frekans analizi kullanılmıştır. (Tablo 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12) Araştırmaya katılan öğrencilerin ahiret inancı ve ahlaki kayıtsızlık düzeyini belirlemek için ise betimsel analiz teknikleri (ortalama, standart sapma, en düşük ve en yüksek değerler) kullanılmıştır. (Tablo 13)

Araştırmada, Ahiret İnancı ve Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeklerinden elde edilen puanları araştırmanın bağımsız değişkenlerine (cinsiyet, sosyal çevre, anne ve baba eğitim durumu, okul durumu, kardeş sayısı, ailede kaçınıcı çocuk olma durumu) göre karşılaştırarak incelemek için non-parametrik analiz teknikleri kullanılmıştır. Analizler gerçekleştirilmeden önce normal dağılım varsayımının karşılanıp karşılanmadığı kontrol edilmiştir. Normal dağılım varsayımının karşılanması için Kolmogrow- Smirnov testi sonucunun $p > 0.05$ den büyük olması, varyasyon katsayısının $p < \%30$, hesaplanan çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 2 aralığında bulunması gerektiğinden²⁵³ araştırmada normal dağılım varsayımı karşılanmamaktadır. Araştırma da niceliksel verilerin karşılaştırılmasında iki grup arasındaki farkı Mann Whitney-U testi, ikiden fazla grup durumunda parametrelerin gruplar arası karşılaştırmalarında Kruskal Wallis H-Testi olan non-parametrik testler kullanılmıştır. Mann Whitney-U testi, iki bağımsız ortalama arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını test etmek için kullanılır. Parametrik testlerden, bağımsız iki örneklem t testine karşılık gelir. T testinin koşullarının sağlanmadığı durumlarda bu test kullanılabilir²⁵⁴. Kruskal- Wallis Testi ise, ikiden fazla örnek ortalaması arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını test etmek için kullanılır ve parametrik testlerden tek yönlü ANOVA testine karşılık gelir. ANOVA testinin koşullarının sağlanmadığı durumda bu test kullanılabilir²⁵⁵.

²⁵³ D. George ve M. Mallery, SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, 17.0 update (10a ed.), Boston: Pearson, 2010

²⁵⁴ Ali Balcı, Sosyal Bilimlerde Araştırma, Yöntem, Teknik ve İlkeler, 5. b., Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2005, s.232.

²⁵⁵ Gürbüz, Şahin, a.g.e., 244.

Araştırmanın bağımlı değişkenler (Ahlaki Kayıtsızlık ve Ahiret İnancı Ölçekleri) arasındaki ilişkiyi Spearman Korelasyon ile test edilmiştir. Bağımlı ve bağımsız değişkenleri arasındaki ilişki Spearman Korelasyon ile test edilmiştir. Parametrik test önkoşullarının sağlanamadığı durumlarda, iki değişken arasındaki ilişkiyi test etmek için Spearman Sıra Korelasyonu kullanılabilir²⁵⁶. Araştırmada elde edilen veriler SPSS (Statistical Package for Social Sciences) for Windows 21.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verileri değerlendirilirken tanımlayıcı istatistiksel metotları (sayı, yüzde, ortalama, standart sapma) kullanılmıştır. Elde edilen bulgular %95 güven aralığında %5 anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

<u>R</u>	<u>İlişki</u>
0,00-0,25	Çok Zayıf
0,26-0,49	Zayıf
0,50-0,69	Orta
0,70-0,89	Yüksek
0,90-1,00	Çok Yüksek

²⁵⁶ Hamdi İslamioğlu, Ümit Alınacı, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, 5.b., İstanbul: Beta Yayınları, 2016, s.473

2.BULGULAR

2.1. ARAŞTIRMAYA KATILANLAR VE NİTELİKLERİ

Araştırmaya katılan öğrencilerin sosyo-demografik özelliklerine ilişkin istatistiksel veriler aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5. Anketin Yapıldığı Okul Değişkenine Göre Dağılım

Okul İsmi	N	%
Bursa Anadolu Lisesi	91	18
Türk Eğitim Vakfı Hayri Tokaman Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	135	26,7
Özlüce Rasim Özdenören Anadolu İmam Hatip Lisesi	96	19
İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	90	17,8
Bursa Anadolu Kız Lisesi	94	18,6
Toplam	506	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin devam ettikleri okullara ait dağılım tablo 1’de verilmiştir. Buna göre araştırmaya katılan öğrencilerin %18’i Bursa Anadolu Lisesinde, %26,7’si Türk Eğitim Vakfı Hayri Tokaman Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesinde, %19’u Özlüce Rasim Özdenören Anadolu İmam Hatip Lisesinde, %17,8’i İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesinde ve %18,6’sı Bursa Anadolu Kız Lisesinde öğrenimlerine devam etmektedir. Örneklemden hareketle öğrencilerin okul bazında dağılımlarının eşit olmasına dikkat edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 6. Cinsiyet Değişkenine Göre Dağılım

Cinsiyet	N	%
Erkek	244	48,2
Kız	262	51,8
Toplam	506	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin %51,8'ini kız öğrenciler, %48,2'sini erkek öğrenciler oluşturmaktadır.

Tablo 7. Sosyal Çevre Değişkenine Göre Dağılım

Sosyal Çevre	N	%
Kırsal Alan	56	11,1
Kentsel Alan	450	89,0
Toplam	506	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin %70,2'si şehir, %18,8'i ilçe, %8,3'ü Köy ve %2,8'i kasaba sosyal çevresinden gelmektedir.

Tablo 8. Annenin Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Dağılım

Anne eğitim düzeyi	N	%
İlkokul ve altı	189	37,4
Ortaokul ve lise	241	47,6
Üniversite ve üstü	76	15
Toplam	506	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin annelerinin %47,6'sı ortaokul ve lise, %37,4'ü ilkokul ve altı ve %15'i üniversite ve üstü öğrenim düzeyine sahiptir.

Tablo 9. Babanın Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Dağılım

Baba eğitim düzeyi	N	%
İlkokul ve altı	96	19
Ortaokul ve lise	250	49,4
Üniversite ve üstü	160	31,6
Toplam	506	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin babalarının %49,4'ü Ortaokul ve Lise, %31,6'sı Üniversite ve üstü ve %19'u İlkokul ve altı öğrenim düzeyine sahiptir.

Tablo 10. Kardeş Sayısı Değişkenine Göre Dağılım

Kardeş Sayısı (Kendisi Dahil)	N	%
2 Kardeş	236	46,6
3 Kardeş	133	26,3
4 Kardeş	105	20,8
5 ya da daha fazla Kardeş	32	6,3
Toplam	506	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin yaklaşık yarısı; iki kardeş, dördte biri; üç kardeş, beşte biri; dört ve altıda biri; 5 ya da daha fazla kardeştir.

Tablo 4 Kaçınıcı Çocuk Olduğu Değişkenine Göre Dağılım

Kaçınıcı Çocuksunuz	N	%
Birinci Çocuk	230	45,5
İkinci Çocuk	145	28,7
Üçüncü Çocuk	94	18,6
Dördüncü Ya Da Daha Sonraki Çocuk	37	7,3
Toplam	506	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin %45,5'i birinci, %28,7'si ikinci, %18,6'sı üçüncü dördü ve %7,3'ü dördüncü veya daha sonraki çocuktur.

Tablo 5 Sınıf Değişkenine Göre Dağılım

Sınıf	N	%
11. Sınıf	218	43,1
12. Sınıf	288	56,9
Toplam	506	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin %56,9 'unu 12. Sınıf, %43,1'ini ise 11. Sınıfa devam eden öğrenciler oluşturmaktadır.

2.2. AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ VE AHİRET İNANCI ÖLÇEK PUANLARI İLE İLGİLİ TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER

Tablo 6 Ahlaki Kayıtsızlık ölçeği ve Ahiret İnancı Ölçek Puanları İle İlgili Tanımlayıcı İstatistikler

N=506	Ort.	S. Sapma	Min.	Max.	P
Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği	1,66	0,30	1	3	0,00
Ahiret İnancı Ölçeği	2,86	0,34	1	3	0,00

p= Kolmogorov-Smirnov Test Sonucu

Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği puan ortalamasının 1,66 olduğu ve Ahiret İnancı Ölçeği puan ortalamasının 2,86 olduğu gözlenmiştir. Kolmogorov-Smirnov Testi sonucuna göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ve Ahiret İnancı Ölçek puanlarının normal dağılım göstermediği sonucuna varılmıştır ($p < 0,05$).

Araştırma grubunun “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” ile “Ahiret İnancı Ölçeği” puanları arasındaki ilişki düzeylerine yönelik korelasyon analiz sonuçları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 7 Tablo. Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ile Ahiret İnancı Ölçeği Puanları Arasındaki İlişki Düzeyleri

			Ahiret Ortalama Puanları	Ahlak Kayıtsızlık Ortalama Puanları
Spearman's rho	Ahiret Ortalam Puanları	r	1,000	-,128**
		p	.	0,004
		N	506	506
	Ahlak kayıtsızlık ortalama puanları	Correlation Coefficient	-,128**	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,004	.
		N	506	506
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).				

Ahlaki kayıtsızlık ile ahiret inancı arasında düşük düzeyde negatif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=0,98$; $p<0,05$). Buna göre ahiret inancı arttıkça ahlaki kayıtsızlık düşmektedir.

2.3. CİNSİYETE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Cinsiyete göre “Ahiret İnancı Ölçeği” puanlarının farklılık gösterip göstermediği değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 8 Cinsiyete Göre Ahireti İnancı Ölçek Puanlarının Karşılaştırılması

Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	Z	P
Erkek	244	254,67	-,201	,84
Kız	262	252,41		
Toplam	506			

* $p<0,05$, Z=Mann Whitney U Testi

Ahret İnancı Ölçeği ortalama puanlarının cinsiyete göre karşılaştırılması için yapılan Mann Whitney U Testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre, kızların ahiret inancı ortalama puanlarının erkeklere göre daha düşük olduğu gözlenmiştir. Test sonucunu değerlendirdiğimizde, araştırma grubunun cinsiyete göre puanlarının istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği ($p>0,05$) gözlenmiştir.

2.4. CİNSİYETE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Cinsiyete göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği puanlarının farklılık gösterip göstermediği değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 9 Cinsiyete Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçek Puanlarının Karşılaştırılması

Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	Z	P
Erkek	244	254,67	-8,397	,001
Kız	262	252,41		
Toplam	506			

* $p<0,01$, Z=Mann Whitney U Testi

Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ortalama puanlarının cinsiyete göre karşılaştırılması için Mann Whitney U Testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre, kızların Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ortalama puanlarının erkeklere göre daha düşük olduğu gözlenmiştir. Test sonucunu değerlendirdiğimizde, araştırma grubunun cinsiyete göre puanlarının istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği ($p<0,05$) gözlenmiştir. Erkek öğrencilerin Ahlaki Kayıtsızlıkları kızlara göre daha yüksektir.

2.5. ANNENİN EĞİTİM DURUMU DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Annenin eğitim durumu değişkenine göre Ahiret İnancı Ölçeği puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 10 Annenin Eğitim Durumu Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Anne Eğitim Düzeyi	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
İlkokul ve altı	189	263,03	3,823	2	0,14
Ortaokul ve lise	241	242,06			
Üniversite ve üstü	76	266,09			
Toplam	506				

*p<0,05

Elde edilen bulgulardan hareketle, “Ahiret İnancı Ölçeği” puanı sıra ortalaması annenin eğitim durumu değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmaktadır ($X^2= 3,823$, $p>0,05$).

2.6. ANNENİN EĞİTİM DURUMU DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Annenin eğitim durumu değişkenine göre “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 11 Annenin Eğitim Durumu Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

	Anne Eğitim Düzeyi	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
Ahlak kayıtsızlık ortalama puanları	İlkokul ve altı	189	266,95	2,752	2	0,25
	Ortaokul ve lise	241	247,51			
	Üniversite ve üstü	76	239,03			
	Total	506				

*p<0,05

Elde edilen bulgulardan hareketle, “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” puanı sıra ortalamasının annenin eğitim durumu değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmaktadır ($X^2=2,752$, $p>0,05$).

2.7. BABANIN EĞİTİM DURUMU DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Babanın eğitim durumu değişkenine göre “Ahiret İnancı Ölçeği” puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları aşağıdaki tabloda değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 12 Babanın Eğitim Durumu Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

	Baba Eğitim Düzeyi	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
Ahiret Ortalama Puanları	İlkokul ve altı	96	256,47	1,920	2	0,38
	Ortaokul ve lise	250	246,02			
	Üniversite ve üstü	160	263,40			
	Total	506				

*p<0,05

Elde edilen bulgulardan hareketle, “Ahiret İnancı Ölçeği” puanı sıra ortalamasının babanın eğitim durumu değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmaktadır ($X^2= 1,920$, $p>0,05$).

2.8. BABANIN EĞİTİM DURUMU DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Babanın eğitim durumu değişkenine göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları aşağıdaki tabloda değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 20. Babanın Eğitim Durumu Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

	Baba Eğitim Düzeyi	N	Sıra Ortalaması	X^2	df	P
Ahlaki Kayıtsızlık	İlkokul ve altı	96	296,47	12,412	2	0,002
	Ortaokul ve lise	250	251,93			1-2
	Üniversite ve üstü	160	230,18			1-3
	Total	506				

* $p<0,05$

Elde edilen bulgulardan hareketle, Ahiret İnancı Ölçeği puanı sıra ortalamasının babanın eğitim durumu değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır ($X^2= 12,412$, $p<0,05$).

Gruplar arasında gözlenen anlamlı farkın, hangi gruplar arasındaki anlamlı farklara bağlı olarak ortaya çıktığını tespit etmek için Mann Whitney U-Testi yapılmıştır. Mann Whitney U-Testi sonucunda sıra ortalamaları dikkate alındığında, babalarının eğitim düzeyi İlkokul ve altı olan öğrencilerin ahlaki kayıtsızlıkları, babalarının eğitim düzeyi ortaokul, lise, üniversite ve üstü olan öğrencilere göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

2.9. AİLEDE YER ALAN ÇOCUKLARIN DOĞUŞ SIRASI DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Ailede kaçınıcı çocuk olma durumu değişkenine göre Ahiret İnancı Ölçeği puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları aşağıdaki tabloda değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 13 Ailede Yer Alan Çocukların Doğuş Sırası Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

	Kaçınıcı çocuksunuz	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
Ahiret Ortalama Puanları	1. Çocuk	230	249,80	1,876	3	0,59
	2. Çocuk	145	256,32			
	3. Çocuk	94	248,37			
	4. ya da daha sonraki çocuk	37	278,46			
	Toplam	506				

*p<0,05

Elde edilen bulgulardan hareketle, “Ahiret İnancı Ölçeği” puanı sıra ortalamasının Ailede kaçınıcı çocuk olma değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmaktadır (X²= 1,876, p>0,05).

2.10. AİLEDE YER ALAN ÇOCUKLARIN DOĞUŞ SIRASI DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Ailede kaçınıcı çocuk olma durumu değişkenine göre “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları aşağıdaki tabloda değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 14 Ailede Yer Alan Çocukların Doğuş Sırası Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Ahlak kayıtsızlık ortalama puanları	Kaçıncı çocuksunuz	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
	1. Çocuk	230	250,27	7,987	3	0,04
	2. Çocuk	145	278,28			
	3. Çocuk	94	238,91			
	4. ya da daha sonraki çocuk	37	213,54			
	Toplam	506				

*p<0,05

Elde edilen bulgulardan hareketle, “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” puanı sıra ortalamasının ailede kaçınıcı çocuk olma değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır ($X^2= 7,987$, $p<0,05$).

Gruplar arasında gözlenen anlamlı farkın, hangi gruplar arasındaki anlamlı farklara bağlı olarak ortaya çıktığını tespit etmek için Mann Whitney U-Testi yapılmıştır. Mann Whitney U-Testi sonucunda sıra ortalamaları dikkate alındığında, ailenin ikinci çocuğu olan öğrencilerin Ahlaki kayıtsızlıkları, ailenin 4. ya da daha sonraki çocuk olan öğrencilere göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

2.11. KARDEŞ SAYISI DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Kardeş sayısı değişkenine göre “Ahiret İnancı Ölçeği” puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları aşağıdaki tabloda değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 15 Kardeş Sayısı Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Ahiret Ortalama Puanları	Kardeş sayısı (kendisi dahil)	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
	2 Çocuk	230	249,80	4,941	3	0,17
3 Çocuk	145	256,32				
4 Çocuk	94	248,37				
5 ya da daha fazla Çocuk	37	278,46				
Toplam	506					

$p < 0,05$

Elde edilen bulgulardan hareketle, “Ahiret İnancı Ölçeği” puanı sıra ortalamasının ailede kaçınıcı çocuk olma değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmaktadır ($X^2 = 4,941$, $p > 0,05$).

2.12. KARDEŞ SAYISI DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Kardeş sayısı değişkenine göre “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları aşağıdaki tabloda değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 16 Kardeş Sayısı Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Ahlak kayıtsızlık ortalama puanları	Kardeş sayısı (kendisi dâhil)	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
	2 Çocuk	236	254,62	0,066	3	0,99
3 Çocuk	133	254,11				
4 Çocuk	105	250,32				
5 ya da daha fazla Çocuk	32	253,13				
Total	506					

$p < 0,05$

Elde edilen bulgulardan hareketle, “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” puanı sıra ortalamasının ailede kaçınıcı çocuk olma değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmaktadır ($X^2 = 0,066$ $p > 0,05$).

2.13. ANKETİN YAPILDIĞI OKUL DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Anketin yapıldığı okul değişkenine göre “Ahiret İnancı Ölçeği” puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları aşağıdaki tabloda değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 17 Anketin Yapıldığı Okul Değişkenine Göre Ahiret İnancı Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

	Okul	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
Ahiret Ortalama Puanları	Bursa Anadolu Lisesi	91	236,50	36,813	4	0,001
	Türk Eğitim Vakfı Hayri Tokaman Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	135	304,77			
	Özlüce Rasim Özdenören Anadolu İmam Hatip Lisesi	96	260,56			
	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	90	220,52			
	Bursa Anadolu Kız Lisesi	94	220,69			
	Total	506				

p<0,05

Elde edilen bulgulardan hareketle, Ahiret İnancı Ölçeği puanı sıra ortalamasının anketin yapıldığı okul değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. (X²= 36,813, p<0,05).

Gruplar arasında gözlenen anlamlı farkın, hangi gruplar arasındaki anlamlı farklara bağlı olarak ortaya çıktığını tespit etmek için Mann Whitney U-Testi yapılmıştır. Mann Whitney U-Testi sonucunda sıra ortalamaları dikkate alındığında, Türk Eğitim Vakfı Hayri Tokaman Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesine devam eden öğrencilerin, ahiret inancı puanları, Bursa Anadolu Lisesi, Özlüce Rasim Özdenören Anadolu İmam Hatip Lisesi, İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi ve Bursa Anadolu Kız Lisesine devam eden öğrencilere göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Özlüce Rasim Özdenören Anadolu İmam Hatip Lisesi'ne devam eden öğrencilerin de ahiret inancı puanları, Bursa Anadolu Lisesi, Bursa Anadolu Kız Lisesi ve İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesine devam eden öğrencilere göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

2.14. ANKETİN YAPILDIĞI OKUL DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEĞİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Anketin yapıldığı okul değişkenine göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği puanlarının farklılık gösterip göstermediğini sınamak üzere uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları aşağıdaki tabloda değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 18 Anketin Yapıldığı Okul Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

	Okul	N	Sıra Ortalaması	X ²	df	P
Ahlak kayıtsızlık ortalama puanları	Bursa Anadolu Lisesi	91	246,85	66,931	43	0,001
	Türk Eğitim Vakfı Hayri Tokaman Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	135	206,29			
	Özlüce Rasim Özdenören Anadolu İmam Hatip Lisesi	96	305,16			
	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	90	333,76			
	Bursa Anadolu Kız Lisesi	94	298,15			
	Total	506				

p<0,05

Elde edilen bulgulardan hareketle, “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” puanı sıra ortalaması anketin yapıldığı okul değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır ($X^2= 66,931$, $p<0,05$).

Gruplar arasında gözlenen anlamlı farkın, hangi gruplar arasındaki anlamlı farklara bağlı olarak ortaya çıktığını tespit etmek için Mann Whitney U-Testi yapılmıştır. Mann Whitney U-Testi sonucunda sıra ortalamaları dikkate alındığında, Türk Eğitim Vakfı Hayri Tokaman Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesine devam eden öğrencilerin ahlaki kayıtsızlıkları, Bursa Anadolu Lisesi, Özlüce Rasim Özdenören Anadolu İmam Hatip Lisesi, İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi ve Bursa Anadolu Kız Lisesine devam eden öğrencilere göre daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Hayri Özlüce Anadolu Lisesine devam eden öğrencilerin ahlaki kayıtsızlıkları, Bursa Anadolu Lisesi ve İpekçilik İmam Hatip Lisesine devam eden öğrencilere göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

2.15. SINIF DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Sınıf değişkenine göre “Ahiret İnancı Ölçeği” puanlarının farklılık gösterip göstermediği değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 19 Sınıf Değişkenine Göre Ahireti İnancı Ölçek Puanlarının Karşılaştırılması

Sınıf	N	Sıra Ortalaması	Z	P
11. Sınıf	218	259,90	-,993	,32
12. Sınıf	288	248,66		
Toplam	506			

* $p < 0,05$, Z=Mann Whitney U Testi

Ahiret İnancı Ölçeği ortalama puanlarının sınıf değişkenine göre karşılaştırılması için Mann Whitney U Testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre araştırma grubunun sınıf değişkenine göre puanlarının istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği ($p > 0,05$) tespit edilmiştir.

2.16. SINIF DEĞİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Sınıf değişkenine göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği puanlarının farklılık gösterip göstermediği değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 28. Sınıf Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçek Puanlarının Karşılaştırılması

Sınıf	N	Sıra Ortalaması	Z	P
11. Sınıf	218	259,87	-,186	0,39
12. Sınıf	288	248,68		
Toplam	506			

*p<0,05, Z=Mann Whitney U Testi

Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ortalama puanlarının sınıf değişkenine göre karşılaştırılması için Mann Whitney U Testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre araştırma grubunun sınıf değişkenine göre puanlarının istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği (p>0,05) tespit edilmiştir.

2.17. SOSYAL ÇEVRE DEĞİŞKENİNE GÖRE AHİRET İNANCI ÖLÇEK PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Sosyal Çevre değişkenine göre Ahiret İnancı Ölçeği puanlarının farklılık gösterip göstermediği değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 29. Sosyal Çevre Değişkenine Göre Ahireti İnancı Ölçek Puanlarının Karşılaştırılması

Sosyal Çevre Ahiret Ortalam Puanları	N	Sıra Ortalaması	Z	P
Kırsal Alan	56	251,91	-,186	0,85
Kentsel Alan	450	254,18		
Toplam	506			

*p<0,05, Z=Mann Whitney U Testi

Ahiret İnancı Ölçeği ortalama puanlarının sosyal çevre değişkenine göre karşılaştırılması için Mann Whitney U Testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre araştırma

grubunun sınıf değişkenine göre puanlarının istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği ($p>0,05$) tespit edilmiştir.

2.18. SOSYAL ÇEVRE DEğİŞKENİNE GÖRE AHLAKİ KAYITSIZLIK ÖLÇEğİ PUANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Sosyal çevre değişkenine göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği puanlarının farklılık gösterip göstermediği değerlendirilmiş olup sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 30. Sosyal Çevre Değişkenine Göre Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği Puanlarının Karşılaştırılması

Sosyal Çevre	N	Sıra Ortalaması	Z	P
Şehir Merkezi Dışı	152	274,09	-2,077	0,03
Şehir Merkezi	354	244,66		
Toplam	506			

* $p<0,05$, Z=Mann Whitney U Testi

Ahlaki Kayıtsızlık ölçeği ortalama puanlarının sınıf değişkenine göre karşılaştırılması için Mann Whitney U Testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre araştırma grubunun sınıf değişkenine göre puanlarının istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği ($p<0,05$) tespit edilmiştir. Buna göre Şehir Merkezi Dışında yaşayan öğrencileri ahlaki kayıtsızlık puanları, Şehir merkezinde yaşayan öğrencilere göre yüksektir ($X^2=-2,077$, $p<0,05$).

TARTIŞMA VE SONUÇ

“İnsanca yaşama çabası” denilen ahlak arayışları, J. J. Rousseau, E. Durkheim, J. Dewey vb. gibi batılı filozoflarca 20. Yüzyılın başlarında filizlenmiş, ikinci yarısından sonra ise gittikçe hız kazanmıştır. Bu çalışmaların ortak noktası, ahlakı dinden bağımsız görmeleri ve onu akli bir temele dayandırma çabasıdır. Fakat bu tür yönelimlere olan ilgi bireysel ve toplumsal hayatta fark edilebilir ciddi bir gelişme gösterememiştir. Çağdaş dünyanın içinde bulunduğu ahlaki çürüme ve çözülme, toplum otoritesi veya saf akıl temeline dayalı hümanist ahlak anlayışlarının ve bunların öngördüğü eğitim tarzlarının başarısızlığını açıkça ortaya koymaktadır. Bilimsel bir temele dayalı çağdaş dünya görüşü içerisinde ahlak ve iyi hayat reçetelerinin anlamlı bir yer tutmadığının farkında olan çok sayıda düşünür, bundan bir çıkış yolu aramaktadır. Bunlardaki ortak kanaat şudur: Bilimin gelişmesi, rasyonel güçlerimizi vurgulamak yerine, genelde kötülük yapma araçlarını yaygınlaştırmış ve kötücül eylemlerin etkilerini çoğaltmıştır. Bilimsel bilginin ahlak için bir çerçeve sunabileceğine dair inanç kalkmıştır. Toplumda gittikçe yaygınlaşan cinayet, kapkaççılık, terör, tecavüz vb. gayr-ı ahlaki eylemler ve insanların bunlar karşısında kayıtsız kalması ile birlikte doğru bir şekilde verilecek olan ahlak eğitiminin ve ahlakın doğrudan bağlantısı bulunan ahiret inancının da ne derece önemli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Dinlerin sonuncusu ve en tam şekli, insanlığın dünyevi ve uhrevi saadetini vaad eden bir din olması sebebiyle İslam’ın, bu problemin üstesinden gelmede en güçlü iddia sahibi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. İslam’ın ahiret inancı görüşünde bu iddianın teorik ve pratik neticelerini görmek mümkündür. Nitekim yapılan bu araştırmada ahiret inancı, ahlaki tutum ve ahlaki kayıtsızlık konuları ele alınıp incelenmeye çalışıldı.

Günümüzde, içinde buldukları dönem dolayısıyla modern çağın olumsuzluklarından en çok etkilenen “gençlik kesimi” olmuştur denilebilir. Bu durumun pek çok nedeni bulunmaktadır. Modern çağın olumsuzlukları arasında gençler arasında en çok gözlemlenen, ahlaki kayıtsızlık eylemi olduğu düşünülmektedir. İnançlı gençlerin de dâhil olduğu bu duruma din ve ahlak eğitimi alanındaki yetersizliğin büyük payı olduğu kanaati taşınmaktadır. Dolayısıyla; ortaöğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin ahiret inancının, öğrencilerin davranışlarına yansıyor yansımadığı; eğer yansımıyorsa nedenlerini, ahiret inancı ile ahlaki kayıtsızlık kavramı arasında nasıl bir ilişki olduğu, ahiret inancına

sahip birinin neden ahlaki kayıtsızlıkta bulunduğu, ahlaki kayıtsızlık ve ahiret inancının cinsiyet, okul başarı düzeyi, okul türü, anne baba eğitim düzeyi arasındaki ilişkiyi araştırmayı hedefleyen bu çalışmamızda elde edilen sonuçlara göre:

Ahiret İnancı Ölçeğinden elde edilen sonuçlara bakıldığında kızların ahiret inancı ortalama puanlarının erkeklere göre daha düşük olduğu gözlenmektedir. (Tablo 13). Nitekim “Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği” ortalama puanlarına bakıldığında ise kızların ahlaki kayıtsızlık ölçeği puanları erkeklere göre daha düşük olduğu gözlenmektedir. (Tablo 14) Sonuç olarak; erkek öğrenciler ahiret inancına sahip olduklarını daha çok belirtmiş olmalarına rağmen hayatlarında ahiret inancının gerektirdiği ahlaki davranışları uygulayamamakta ahlaki kayıtsızlık mekanizmasını kızlardan daha fazla kullanmaktadırlar. Erkek öğrencilerin ahiret inancını içselleştiremedikleri, davranışlarına yansıtamadıkları görülmektedir. Sonuçlar “cinsiyete göre ahiret inancı ve ahlaki kayıtsızlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.” hipotezini desteklerken, “ahiret inancı arttıkça ahlaki kayıtsızlık azalır” hipotezini desteklememektedir. Bu noktada inancın içselleştirilmesinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Nitekim Gilligan’ın yaptığı çalışmada erkekler ile kadınların ahlaki yargılarının farklı olduğu, erkeklerin, haklar (adalet) ahlakına sahip oldukları; kadınların ise daha ilişkilere dayalı, sorumluluk ahlakına sahip oldukları öne sürülmektedir.²⁵⁷ Diğer araştırmalar da ise; Şengün²⁵⁸, Kaya²⁵⁹ ve Aydın²⁶⁰, Cesur²⁶¹, Tolunay²⁶² kız öğrencilerin ahlaki olgunluk puan ortalamalarının erkek öğrencilerininkine göre daha yüksek olduğu tespit edilirken, Çekin²⁶³, Temel²⁶⁴ ve Acuner²⁶⁵’de ise, ahlaki olgunluk düzeyi üzerinde

²⁵⁷ Carol Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge: Harvard University Press, 1982, USA, pp.76.

²⁵⁸ Mustafa Şengün, “Anne baba Tutumuna göre Lise Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, C.12, S:23, ss.203-215.

²⁵⁹ Bkz. Mevlüt Kaya, “Kişilik Özelliklerinin Ahlaki Yargı Üzerindeki Etkisi” *Samsun: Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S.4,1997, s. 35.

²⁶⁰ İbrahim Hakkı Aydın, “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:35, 2011, ss.1-23.

²⁶¹ Sevim Cesur, *The Relationship Between Cognitive and Moral Development*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1997, ss. 28-45.

²⁶² Advie Tolunay, *The Relationship Between Religiosity, Dogmatism, And Moral Reasoning*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2001, s.63.

²⁶³ Bkz. Abdulkadir Çekin, “Öğretmen Adaylarının Ahlaki Olgunluk Düzeyleri”, *Kastamonu Eğitim dergisi*, C.21(3), 2013, ss.1035-1048.

²⁶⁴ Zeynep Fulya Temel, *Yetiştirme Yurdunda ve Ailesi Yanında Kalan 14-18 Yaş Grubundaki Gençlerin Cinsiyet rolü k.imlikleri İle Moral Gelişimlerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Hacette Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1991, s.196-197.

²⁶⁵ Hacı Yusuf Acuner, *14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.73.

cinsiyetin etkili bir faktör olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Değer, ahlak felsefesinin en önemli kavramı ve insan davranışlarının iyi veya kötü olduğunu anlamamızı sağlayan en önemli kriter²⁶⁶ olduğu için; cinsiyet değişkeninin insani değerler üzerinde etkisini konu edinen çalışmalar incelenmiş olup kızların lehine anlamlı bir fark bulunmuştur²⁶⁷. Bu sonuç Beldağ, Özdemir ve Nalçacı²⁶⁸, Gömleksiz ve Cüro²⁶⁹, Kayır²⁷⁰, Keskin²⁷¹, İşcan²⁷², Öztöpalan²⁷³, Akbaş²⁷⁴ bulgularıyla tutarlıdır. Buna karşın İpek²⁷⁵'in çalışmasında belirli etkenler açısından cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir fark olmadığı bulgusuna yer verilmiştir.

Ahlaki kayıtsızlık ve ahiret inancı konusunda elde edilen cinsiyetler arasındaki bu farklı sonuçlar, kızların erkeklere göre çevreye karşı daha duyarlı, empatik, yardımsever olmasıyla, kültürel yapı içerisinde kız ve erkeklerden beklenen farklı davranışlara bağlı olarak cinsiyet ayrımına dayalı eğitim verilmesiyle ve ebeveynlerin kız ve erkeklere farklı tutum geliştirmesiyle açıklanabilir. Çünkü gençlerin ahlaki gelişimini etkileyen en önemli dinamikler, ailede anne ve baba tutumlarıdır. Demokratik anne ve babalar çocuklarına söz hakkı veren, çocuklarının sorunlarıyla ilgilenen, onları seven anne babadır. Otoriter anne babalar, çocuklarını devamlı kontrol altında tutan, çocuğun karar almasını engelleyen ve

²⁶⁶ Enver Uysal, " Çağımızda Değer Kaymalarının Doğurduğu Sonuçlar ve Etik Kimliğin Korunması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.17, S.1, 2008, s.67.

²⁶⁷ Mehmet Barteve, *Ortaokul Öğrencilerinin İnsani Değerler Açısından Durumlarının İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2017, s.56.

²⁶⁸ Adem Beldağ, Ünal Özdemir, Ahmet Nalçacı, "Yedinci sınıf sosyal bilgiler dersindeki değerlerin kazanılma düzeyinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, 20(3), 35-53.

²⁶⁹ Mehmet Nuri Gömleksiz, Elif Cüro, "Sosyal bilgiler dersi öğretim programında yer alan değerlere ilişkin öğrenci tutumlarının değerlendirilmesi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2011, 8(1), 95-134.

²⁷⁰ Gökhan Kayır, *Ortaöğretim öğrencilerinin değer algılarının incelenmesi: Eskişehir ili örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, 2011.

²⁷¹ Yusuf Keskin, *Türkiye'de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: Tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.

²⁷² Canan Demirhan İşcan, *İlköğretim düzeyinde değerler eğitiminin etkililiği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

²⁷³ Bkz. Elif Öztöpalan, *İlköğretim düzeyindeki özel okullar ile devlet okullarının 6, 7 ve 8. sınıf öğrencilerinin müzik dersine ilişkin tutumları ve akademik başarıları arasındaki ilişki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007.

²⁷⁴ Oktay Akbaş, *Türk milli eğitim sisteminin duyuşsal amaçlarının ilköğretim II. Kademedeki gerçekleştirme derecesinin değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2004.

²⁷⁵ Bkz. Yavuz İpek, *Fen lisesi öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi dersine ilişkin tutumları ve değer algıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2016.

kendi verdikleri karara uymasını bekleyen anne babalardır. Aşırı koruyucu anne baba tüm yaşamını çocuğuna göre ayarlamış, çocuğun tüm davranışlarını hoşgörü ile karşılayan anne babalardır. İlgisiz anne baba ise; çocuğun maddi ve manevi tüm ihtiyaçlarına ilgisiz anne babalardır. Zira Şengün'ün "Anne Baba Tutumuna göre Lise Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri" isimli çalışmasında, anne baba tutumuna göre lise öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri arasında önemli bir fark çıkmıştır. Bu çalışmaya göre; anne baba tutumunu demokratik olarak algılayan lise öğrencisinin, anne baba tutumunu otoriter algılayan lise öğrencisine göre, anne baba tutumunu otoriter algılayan lise öğrencisinin, anne baba tutumunu ilgisiz algılayan lise öğrencisine göre ise ahlaki olgunluk düzeyi yüksek çıkmıştır.

Araştırma sonuçlarına göre Ahiret İnancı Ölçeği ve Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği puanı sıra ortalaması, annenin eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Genelde inanılan, arzu edilen ve davranışlar için bir ölçüt²⁷⁶ olarak kullanılması sebebiyle ahlakın bir dalı olan değer kavramı açısından yapılan diğer araştırmalara bakıldığında; Öztopalan²⁷⁷ ve Aladağ²⁷⁸'in bulguları araştırma sonucu ile tutarlıdır. Barteş²⁷⁹'in yaptığı çalışma sonucuna göre ise anne eğitim seviyesi değişkenine göre "dürüstlük" boyutunda anlamlı bir fark bulunmuştur. Bu farkın ilköğretim ve lise mezunu anneler ile üniversite mezunu anneler arasında olduğu ve farkın üniversite mezunu anneler lehine anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç anne eğitim seviyesi ile çocuklardaki dürüstlük değeri arasında pozitif yönde bir korelasyon olduğunu

²⁷⁶ Bilal Elbir, Can Bağcı, "Değerler Eğitimi Üzerine Yapılmış Lisansüstü Düzeyindeki Çalışmaların Değerlendirilmesi", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol.8/1, Winter 2013, pp.1322, Ankara.

²⁷⁷ Bkz. Elif Öztopalan, *İlköğretim düzeyindeki özel okullar ile devlet okullarının 6, 7 ve 8. sınıf öğrencilerinin müzik dersine ilişkin tutumları ve akademik başarıları arasındaki ilişki*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007.

²⁷⁸ Soner Aladağ, " İlköğretim sosyal bilgiler öğretiminde değer eğitimi yaklaşımlarının öğrencilerin sorumluluk değerini bilişsel düzeyde kazanmalarına etkisi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (161), 123, 2012, ss.16-28.

²⁷⁹ Mehmet Barteş, *Ortaokul Öğrencilerinin İnsani Değerler Açısından Durumlarının İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2017, s.57.

göstermektedir. Bu sonuç İpek²⁸⁰, Yiğittir²⁸¹, Keskin²⁸²'in araştırma bulguları ile tutarlıdır. Benzer olarak Türk ve Nalçacı²⁸³ yaptıkları çalışmada anne-baba eğitim düzeyinin değer kazanımında önemli bir değişken olduğunu belirtmiş, Keskin²⁸⁴ ise anne ve babanın eğitim düzeyi ile öğrencilerin değerleri benimsemeleri arasında paralellik olduğunu çalışmasında ilaveten belirtmiştir. Araştırma sonucu “Annenin eğitim durumu değişkenine göre ahiret inancı ile ahlaki kayıtsızlık arasında anlamlı bir farklılık vardır.” hipotezini desteklememektedir.

Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeğine bakıldığında, babanın eğitim durumunun öğrencilerin ahlaki kayıtsızlık mekanizmasını kullanmada etkili olduğu görülmektedir. Babalarının eğitim düzeyi ilkokul ve altı olan öğrencilerin ahlaki kayıtsızlıkları, babalarının eğitim düzeyi ortaokul ve lise, üniversite ve üstü olan öğrencilere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. (Tablo 18). Ahlaki gelişim konusunda Colby ve Kohlberg²⁸⁵'in yaptıkları araştırmanın sonucuna göre yetişkinlerin öğrenim düzeyleri yükseldikçe ve eğitim tecrübeleri arttıkça ahlaki olgunluk düzeylerinin olumlu yönde etkilendiği görülmüştür. Bu sonuca göre, anne-babaların öğrenim düzeylerinin, ahlaki olgunluk düzeylerini pozitif yönde etkileyen önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızın sonuçlarına göre ise, ahlaki kayıtsızlık mekanizması noktasında daha çok babanın rol model olduğu görülmektedir. Babasının eğitim durumu ilkokul ve altı olan öğrenci babasından sosyal öğrenme yoluyla kazandığı ahlaki kayıtsızlık mekanizmasını kullanmayı hayatına kolay tatbik edebildiği gözlemlenmektedir. Bu sebeple babaların eğitim düzeyi ve bilinçlenmesi eğitimde büyük önem taşımaktadır. Anne- babanın öğrenim düzeyi ne kadar yüksek olursa

²⁸⁰ Bkz. Yavuz İpek, *Fen lisesi öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi dersine ilişkin tutumları ve değer algıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2016.

²⁸¹ Bkz. Süleyman Yiğittir, *İlköğretim 4.ve 5.sınıf sosyal bilgiler dersi değerlerinin kazanılma düzeyi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2009.

²⁸² Bkz. Yusuf Keskin, *Türkiye’de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.

²⁸³ Bkz. Ahmet Nalçacı, Nihan Türk, “İlköğretim beşinci sınıf öğrencilerinin sosyal bilgiler programında verilen değerleri edinme düzeyleri, *dergipark*, 2012. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/67823>

²⁸⁴ Bkz. Yusuf Keskin, , *Türkiye’de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: Tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.

²⁸⁵ Bkz. Anne Colby, Lawrence Kohlberg, *The measurement of moral judgment*, Vol. 1. Theoretical foundations and research validation; Vol. 2. Standard issue scoring manual. New York, NY, US: Cambridge University Press, 1987.

ve kendilerini kişisel olarak ne kadar geliştirebilirlerse, gence yönelik disiplin yöntemlerini, tutum ve davranışlarını da o kadar olumlu yönde geliştirebilecekler ve çocuğa doğru model olabileceklerdir. Bununla birlikte, gençlere sorumluluk verebilecekler, onun düşünce ve görüşlerini dikkate alabileceklerdir. Böylece gençler, kendi kendine karar verebilme ve özgür düşünebilme yönünde ahlaki yeteneklerini geliştirebileceklerdir. Ahlaki davranışların daima "iyi" veya "kötü" değerleri çerçevesinde meydana geldiği²⁸⁶ düşünüldüğünde ve araştırma sonucuna değerler açısından bakıldığında araştırma sonucu, Beldağı²⁸⁷, Nalçacı²⁸⁸, İpek²⁸⁹, Öztopalan²⁹⁰, Aladağ²⁹¹, Yiğittir²⁹²'in araştırma bulguları ile örtüşmemektedir. Bununla beraber mevcut bulgu, Keskin²⁹³'in araştırma bulgularıyla tutarlıdır. Benzer olarak Akbaş²⁹⁴ değer öğretiminde belirleyici olan ilk unsurun aile olduğunu ve okulda verilen değerlerin de kazanıma dönüşmesi için aile tarafından pekiştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Başaran²⁹⁵ ise çocukların sosyal gelişimini etkilemede baba eğitim seviyesinden ziyade anne eğitim seviyesinin daha etkili olduğunu vurgulamakta ve mevcut bulgular Başaran'ın bu tespitiyle örtüşmemektedir.

Ailede yer alan çocukların doğuş sırası değişkeni ile ahiret inancı düzeyi arasında anlamlı bir farklılık görülmezken, ailede yer alan çocukların doğuş sırası değişkeni ile ahlaki

²⁸⁶ Hüsamettin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 3. b., Konya: Hü-Er Yayınları, 2003, 42.

²⁸⁷ Adem Beldağı, Ünal Özdemir, Adem Nalçacı, "İlköğretim Yedinci Sınıf Sosyal Bilgiler Dersindeki Değerlerin Kazanılma Düzeyinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Erzurum İli Örneği)", *Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C.20(3), 2016, s.35-53.

²⁸⁸ Adem Nalçacı, *İlköğretim beşinci sınıf öğrencilerinin sosyal bilgiler programında verilen değerleri edinme düzeyleri (Erzincan Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2010, s.74.

²⁸⁹ Yavuz İpek, *Fen lisesi öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine ilişkin tutumları ve değer algıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2016, s.63-75

²⁹⁰ Elif Öztopalan, *İlköğretim düzeyindeki özel okullar ile devlet okullarının 6,7ve 8.sınıf öğrencilerinin müzik dersine ilişkin tutumları ve akademik başarıları arasındaki ilişki*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007, s.86

²⁹¹ Soner Aladağ, "İlköğretim sosyal bilgiler öğretiminde değer eğitimi yaklaşımlarının öğrencilerin sorumluluk değerini bilişsel düzeyde kazanmalarına etkisi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (161), 123, 2012, s.16-28

²⁹² Süleyman Yiğittir, *İlköğretim 4.ve 5.sınıf sosyal bilgiler dersi değerlerinin kazanılma düzeyi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2009, s.63.

²⁹³ Yusuf Keskin, *Türkiye'de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008, s.96.

²⁹⁴ Oktay Akbaş, *Türk milli eğitim sisteminin duyuşsal amaçlarının ilköğretim II. Kademedeki gerçekleştirme derecesinin değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2004.

²⁹⁵ Fatma Başaran, *Psiko-Sosyal Gelişim, 2.b.*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi , 1992, s.76.

kayıtsızlık düzeyi arasındaki ilişkiye bakıldığında, ahlaki kayıtsızlık düzeyinin en fazla 2.çocukta olduğu görülmektedir. (Tablo 21) Kardeş sayısı değişkenine göre ahlaki kayıtsızlık ve ahiret inancı düzeyine bakıldığında ise istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. (Tablo 23) .İkinci çocuğun ahlaki kayıtsızlık düzeyinin fazla olmasının sebebi ailenin ilk çocuğa ebeveynlik enerjisinin çoğunu harcamış olup ikinci çocuğun özensiz büyütülmesinden kaynaklanmış olabilmektedir. Nitekim Kenarlı²⁹⁶'nın makalesinde ortanca kardeşin her zaman diğer kardeşler arasında sıkılmış hissettiğini, yaşamı üzüntülü ve kendisini de aldatılmış olarak düşündüğünü ifade etmektedir. Ortanca çocuğun “Yazık bana, zavallı ben” modunda olduğunu ve Alfred Adler’in bu tür çocukları “problem çocuk” olarak ifade ettiğini belirtmiştir.

Öğrencilerin ahiret inancı düzeyinin okul türüne göre anlamlı bir farklılaşma gösterdiği görülmektedir. Hayri Tokaman Mesleki Teknik Anadolu Lisesine devam eden öğrencilerin ahiret inancının Bursa Anadolu Kız Lisesi, Özlüce Rasim Özden Ören İmam Hatip Lisesi, Bursa Anadolu Lisesi ve İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesinden yüksek olduğu görülmektedir. (Tablo23) Öğrencilerin okul türü değişkenine göre ahlaki kayıtsızlık düzeyine bakıldığında da anlamlı bir farklılık görülmektedir. Hayri Tokaman Mesleki Teknik Anadolu Lisesine devam eden öğrencilerin ahlaki kayıtsızlık düzeyinin Bursa Anadolu Lisesi, Bursa Anadolu Kız Lisesi, Özlüce Rasim Özden Ören İmam Hatip Lisesi ve İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesine göre daha düşük olduğu görülmektedir. (Tablo 24) Okul değişkenine göre ahlaki kayıtsızlık ile ahiret inancı düzeyi arasında anlamlı bir farklılaşma olduğuna dair öngörülen hipotezin doğruluğu kanıtlanmıştır. Fakat okul türü açısından din eğitimi ağırlıklı müfredata bağlı olarak, İmam Hatip Liselerinde öğrenim gören öğrencilerin hem ahiret inancı hem de ahlaki kayıtsızlık açısından diğer liselerde öğrenim gören öğrencilere göre daha olumlu sonuçlar çıkması öngörülen hipotezin ise doğru olmadığı ortaya çıkmıştır.

Konu ile ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında, Kaya'nın²⁹⁷ üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı bir araştırmada, İmam Hatip Lisesi'nden mezun olan öğrencilerle diğer liselerden mezun olan öğrenciler arasında ahlaki yargı gereksinim düzeyi açısından önemli

²⁹⁶ Bkz. Özkan Kenarlı, “Alfred Adler’e göre doğum sırası ve kardeşler arası ilişkiler”, 2013. https://www.tavsiyeediyorum.com/makale_11348.htm

²⁹⁷ Mevlüt Kaya, “Üniversite Öğrencilerinin Dini İnanç ile Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, C.30, ss.30.

bir fark bulunmazken; Şengün²⁹⁸ ve Acuner²⁹⁹, in lise öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmalarda, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinin diğer lise öğrencilerinininkine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Saylağ³⁰⁰ ise lise türleri arasında yaptığı araştırmada, İmam hatip Lisesi'ne devam eden öğrencileri ahlaki yargı puan ortalamalarını diğer liselerden daha düşük olarak bulmuştur.

Sınıf değişkenine ahiret inancı ve ahlaki kayıtsızlık ölçeği değerlerinde anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bunun sebebi 11. Sınıf ve 12.sınıf öğrencileri yaş itibariyle çok büyük bir fark olmaması olabilir. Demirci³⁰¹, nin yaptığı doktora tezinde Ahlaki Olgunluk ve yaş ilişkisi üzerindeki değerlendirmede yaş ile ahlaki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı görülmektedir. Araştırmanın bu bulgusu, Acuner³⁰², Donenberg ve Hoffman³⁰³, Temel³⁰⁴, Koç ve diğerleri³⁰⁵, Çileli³⁰⁶, Kaya³⁰⁷, nın ahlaki olgunluğun yaşla bir ilişkisinin olmadığını belirttiği araştırma bulgularıyla paralellik gösterirken; Kohlberg³⁰⁸, Turiel ve diğerleri³⁰⁹ ve Sarıçam ve diğerlerinin³¹⁰ araştırma sonuçlarıyla da ters düşmektedir. Ergenlik yaşlarının başlangıcına denk düşen soyut düşünebilme yeteneğinin kazanılması ahlaki gelişim açısından oldukça önemlidir. Buna bağlı olarak farklı yaş

²⁹⁸ Mustafa Şengün, *Lise Öğrencilerinin Ahlaki olgunluk Düzeylerinin Bazı Kişisel Değişkenler Açısından İncelenmesi*, (Doktora Tezi), Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/1, Cilt. 12, Sayı: 23, ss.203-215

²⁹⁹ Yusuf Acuner, *14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.85

³⁰⁰ Şenay Saylağ, *Liselerin Birinci Sınıfında Öğrenim Gören Çocukların Ahlaki Değerleri Algılama Düzeylerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2001, s.36

³⁰¹ Bkz. Emine Demirci, *Ahlaki Olgunluk ve Dindarlık Arasındaki İlişki*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

³⁰² Acuner, a.g.e., s.60.

³⁰³ Geri R. Donenberg, Lois W. Hoffman, "Gender Differences in Moral Development", *Sex Roles*, S.18(11-12), pp. 701-717.

³⁰⁴ Temel, a.g.e., s.84.

³⁰⁵ Mustafa Koç, vd., "Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramına Göre Üniversite Öğretim Elemanları ile Öğrenciler Arasındaki Etkileşimin Ahlaki Düzeyi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C.6, S.2, 2009, ss.757-771.

³⁰⁶ Meral Çileli, *14-18 Yaş Arasındaki Öğrencilerde Ahlaki Yargının Zihinsel Gelişim Psikolojisi Yaklaşımı İle Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1981, s.94.

³⁰⁷ Kaya, a.g.e., s.95.

³⁰⁸ Lawrence Kohlberg, *Stage and Sequence: The Cognitive Developmental Approach to Socialization*, ed.D.A. Goslin, *Handbook of Socialization Theory and Rresearch*, Chicago: Rand McNally, 1969, s.347-480.

³⁰⁹ Elliot Turiel, Carolyn Pope Edwards, Lawrence Kohlberg, "Moral Development in Turkish Children Adolescents and Young Adults", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, S.9(1), 1978, s.75-86.

³¹⁰ Hakan Sarıçam, vd., "Ergenlerde İnsani Değerler ve Ahlaki Olgunluk Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *International Journal of Human Sciences*, Vol.11, Issue:1, 2014, s.1337.

gruplarını temsil eden sınıfları içerisinde barındıran bir örneklem grubu üzerinde yapılacak bir araştırmanın, söz konusu hipotezi test etme açısından daha sağlıklı sonuçlar vereceği düşünülebilir.

Ahret inancı seviyesi sosyal çevre değişkenine göre herhangi bir anlamlılık göstermezken, Ahlaki kayıtsızlık seviyesi sosyal çevre değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlılık göstermektedir. Buna göre kırsal alanda yaşayan öğrencilerin ahlaki kayıtsızlık düzeyi kentsel alanda yaşayan öğrencilere göre daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim Mengüşoğlu sosyal-toplumsal ortamın ahlakî yapısına göre ahlaki değerlere yaklaşımların farklı olabileceğini ancak bu durumun temel ahlaki değerlerin mutlaklığına zarar vermediğini belirtmektedir³¹¹.

Ahlaki kayıtsızlık düzeyinin kentsel alanda daha az olmasının sebebi şehir halkının ahlaki duyarlılık seviyesinin kırsal alandakilere göre daha fazla olmasıyla ilgili olabileceği düşünülmektedir. Kentsel alanda birtakım gayr-ı ahlaki eylemler gerçekleştiğinde merkezi toplum çeşitli iletişim mecralarıyla tepkilerini ortaya koymakta, gayr-ı ahlaki eylemler karşısında kayıtsız kalmamaktadır. Nitekim 11Şubat 2015 tarihinde Mersin 'in Tarsus ilçesinde kendisine tecavüz girişiminde bulunulup öldürülen Özgecan Aslan olayı karşısında halkın kayıtsız kalmadığı bilinmektedir. Toplumda söz konusu cinayet olayının unutulmaması amacıyla yine halkın, ilgili olay karşısında çeşitli eylemler düzenlemiş olduğu, sosyal medya üzerinden pek çok vatandaşı bu eylemlere katılmaya davet ettiği gözlemlenmiştir. Bu eylemlerin çıkış noktasının ise böyle bir cinayet olayının yeniden yaşanmaması olduğu saptanmıştır. Söz konusu cinayet olayıyla ilgili olarak yine sosyal medya üzerinden avukatlar eylemlere davet edilmiş, suçluların gerekli cezayı alması gerekliliği vurgulanmıştır. İlgili olay karşısında sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları, kadın hakları temsilcilerinin yakalarına siyah temsili kurdele takarak protestolar düzenlemeleri kentsel kesimin ilgili olay karşısında kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Kırsal kesimde tecavüz olayı olduğunda ise; toplum tecavüze uğrayan kişinin durumu karşısında ahlaki kayıtsızlık gösterebilmekte, tecavüze uğrayan kişiyi kendisine tecavüz

³¹¹ Takiyettin Mengüşoğlu, *Değişmez Değerler Değişen Davranışlar*. İstanbul:İstanbul Matbaası, 1965, s.41. Akt: Mehmet Akif Altunışık, "Bireysel Toplumsal Farklılıklar ve Ahlaki Görecelik Sorunu", *AUID*, C.6, S.10, Haziran 2018, s.273.

eden kişiyle evlendirerek olayı kapatmaya çalışmaya uğraşabilmektedir. İşte bu sebeple kırsal kesimdeki ahlaki kayıtsızlık oranı kentsel kesime göre fazla olduğu düşünülmektedir.

Ahlak eğitimi; değerlere, tutumlara ve kişiliğe hitap ettiği için bilişsel alanın bilgi, kavrama, analiz gibi basamaklarından ziyade, duygusal alanın, değer verme, örgütleme ve kişilik haline getirme gibi süreçleriyle alakalıdır. Zira bu noktada öğrenilen bilgilerin davranışa dönüştürülebilme yönüyle ahlak eğitimi önem kazanmaktadır. Nitekim Aylin Cebeci tarafından yapılan “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Ahlaki değerlerin eğitimi ve öğretimi” isimli tezde öğrencilere; “İyi davranışlarda bulunmak ve kötü davranışlardan sakınmak, insanın ahiret hayatını olumlu yönde etkiler mi?” sorusu yöneltilmiş, öğrencilerden 903’ü (%88.1) bu soruya “Evet” cevabını vererek, ahlaki davranışlarda bulunmanın ve gayr-ı ahlaki davranışlardan sakınmanın insanın ahiret hayatını olumlu yönde etkilediğini belirtmişlerdir. Bu soruya “Evet” cevabı veren öğrenciler ve ahlak kurallarına göre yaşamının hayatımızı olumlu yönde etkilediğini söyleyen öğrencilerin % 87,6’sının bunun aynı zamanda sevap olduğunu düşünen öğrencilerdir. Bu öğrenciler aynı zamanda ahlaki tutum ve davranışların ahiret hayatıyla ilişkili olduğunu düşünmektedir. Aylin Cebeci’nin ulaştığı sonuç, öğrencilerin ahlaki davranışlarında dini bir kaygı ve dini bir niyetin var olduğu görüşüdür.³¹²

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi müfredatında bulunan ahiret inancı ünitesinin amacı, ahlaki doğruyu davranışa dönüştürmede insanın gösterdiği kayıtsızlığı ortadan kaldırarak ahlaki doğrunun insan tarafından sürekli fiiliyata dökülmesini sağlamak olmalıdır. Bu husus insanın mantıki ve ahlaki yanı ortaya çıkarılarak, zarar, acı ve sıkıntıdan kaçıp yarar, haz ve mutluluğa yönelme duygusuna hitabeden ahiret inancı sürekli ayakta tutularak yapılmaya çalışılmalıdır.

Doğru bir şekilde eğitimi verilmiş ve içselleştirilmiş ahiret inancı, sonsuz ve sınırsız evrende gencin düşünce ufuklarını ve his dünyasını alabildiğine geniş tutacak; bu sayede, onun çevresinde olup biten açıklanması güç pek çok hadiseyi anlaması ve anlamlandırmasına yardım edecektir. Ancak ezberci tutumu sebebiyle eğitim kurumları, bilgiler arası bağlantıları kurup onları bütünleştirme yeteneğini öğrencilerine kazandıramamaktadır. Haliyle öğrencinin hafızasına birbirinden kopuk bilgi kalıpları

³¹² Aylin Cebeci, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde Ahlaki değerlerin eğitimi ve öğretimi*, (Yüksek Lisans Tezi), 2005, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.77

depolanmaktadır. Ortaöğretim genci bir bilgiyi anlamlandırsa bile bunu çok dar çerçevede tekil olarak yapmakta, diğerleriyle irtibatını kurup bütünleştirememektedir. Buna bir de bireyin her konuda bilgilendirilememesi eklendiğinde, gencin yetkinlik düzeyi iyice düşmektedir. Eğitimimizin niteliğini sorgulayıp gerçekçi tespitler yaparak ezberci din eğitimi yerine anlamlı öğrenmeleri gerçekleştirecek din eğitiminin yerleştirilmesi gerekmektedir.

Ahret inancı, sonsuzla olan ilişkisi sebebiyle ortaöğretim gençliğinin ilgi alanı içinde yer almaktadır. Birinin mahiyeti, diğerinin ise aradığı şey, birbiriyle örtüşür; bu yakınlaşma ve örtüşme karşılıklı bir cazibe meydana getirir. Bir diğer deyişle, ahret inancı, “sonsuz” u içeren içeriği itibarıyla gencin; genç ise fitratının henüz bozulmamış, saf hali, çevrenin etkilerine henüz esir düşmemiş hür vicdanı ile ahret inancının cazibe merkezi haline gelir. Böylece içinde bulunduğu dönem itibarıyla, kendini ve yaşadığı evreni “öz” leri bakımından sorgulayan ve anlamlandırmaya çalışan genç, meydana getirdiği eylemlerin bilincine varabilir. Bunun sonucunda ise, gayr-ı ahlaki fiillerde bulunmamaya gayret göstererek çevresinde şahit olduğu eylemlere ve kendi eylemlerine kayıtsız kalmayabilir ve eylemlerinin sorumluluğunu üstlenebilir. Öğretmenlerin de bu anlamda okullarda rol model olması çok büyük öneme sahiptir. Çünkü bu dönemdeki orta öğretim gencinin iç ve dış dünyasını anlamlandırma çabası ve hakikat arayışı, gelişim özelliklerine aşina bir merci tarafından desteklenmeyi ve doğal seyrine yönlendirilmeyi gerektirir. Bu sebeple ahret inancıyla verilecek olan ahlak eğitimi, gencin farklı boyutlardaki gelişim sürecine en uygun, en tabii ortamı ve motivasyonu sağlayacak yegâne aracı olarak görülmektedir.

Din eğitiminin ahlak eğitimini destekleyici bir özellik taşıması, sorgulayan, araştıran, tartışan ve öğrencinin zihinsel gelişimine katkıda bulunan bir sürecin işletilmesini zorunlu kılar. Okullarda verilen din eğitimi derslerinde ahlak eğitiminin öncelenmesi, din eğitiminin salt dini bilgiyi vermenin dışında, davranışları dönüştürme ve insani özellikleri ortaya çıkarma gibi bir amacının da olduğunun bilincinde olunması, geliştirilecek olan davranışların evrensel ahlaki değerlere uygun olması, kişinin gelişim özelliklerinin dikkate alınması son derece önemlidir. Ahret inancının tam anlamıyla içselleştirilmesiyle ve ahlaka vurgu yapılarak verilecek bir din eğitimiyle ahlaki olgunluk kazanılacak ve gayr-ı ahlaki davranışlar karşısında kayıtsız bir durumda kalınmayacaktır. Çünkü Din Kültürü ve Ahlak

Bilgisi dersleri bünyesinde gerçekleştirilen ahlak eğitimi ve öğretiminde dinin motive edici bir güce sahip olduğu çeşitli çalışmalarca tespit edilmiştir³¹³.

³¹³ Bkz. Rafet Altınok, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Ortaöğretim Öğrenci Davranışları Üzerindeki Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), 1994, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.; Fatih Güngör, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Problem ve Beklentileri*, (Yüksek Lisans Tezi) 2008, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KAYNAKÇA

- ACUNER Y., *14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- ADLER A., *İnsanı Tanıma Sanatı*, (çev. Şelale Başar), 5. b., İstanbul, 1977.
- AKBAŞ O., *Türk milli eğitim sisteminin duyuşsal amaçlarının ilköğretim II. Kademedeki gerçekleşme derecesinin değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- AKINCI A., *Hayata Anlam Vermeye Din Öğretiminin Katkısı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- AKSEKİ A. H., *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı (Ahlak Dersleri)*, Sadeleştiren: Arslan Aydın, 2.b., Ankara: Nur Yayınları, 1991.
- ALADAĞ S., *İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretiminde Değer Eğitimi Yaklaşımlarının Öğrencilerin Sorumluluk Değerini Bilişsel Düzeyde kazanmalarına etkisi*, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi (161), 123, ss.16-28
- ALTINOK R., *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Ortaöğretim Öğrenci Davranışları Üzerindeki Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), 1994, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.; Fatih Güngör, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Problem ve Beklentileri* ,(Yüksek Lisans Tezi) 2008, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ALTINTAŞ R., *İslamî Anlayışa Göre “El-Hayâtü’ d-Dünya” Kavramını Yorumlama Biçimleri*, Sivas, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII / 1, Haziran-2003.
- ARIKDAL E., *Yaşamın Amacı Kendini Bilmek*, 1.b., İstanbul: Ruh ve Madde Yayıncılık, 1998.
- ATKINSON L.Rita, Atkinson C.Richard, *Psikolojiye Giriş-1*, çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz, İstanbul: Sosyal Yayınları,1995.

- AYDIN İ. H., “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:35, 2011, ss.1-23.
- AYDIN H., *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 1.b., İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- BAL M., *İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi ders müfredatında yer alan “melek ve ahiret inancı” adlı ünitenin kazanımlarını elde etme düzeyleri ile korku ve kaygıları arasındaki ilişkinin incelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2017.
- BANDURA A., *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1986.
- , in *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, states of mind*, Ed. W. Reich, Cambridge University Press, New York, 1990a, pp. 161-191.
- , “Selective activation and disengagement of moral control”, *Journal of Social Issues*, 1990b, 46: 27-46.
- , in *Handbook of moral behavior and development*, Ed. W. M. Kurtines, J. L. Gewirtz, Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1991, Vol. 1, pp. 45-103.
- , “Social cognitive theory of social referencing”, ed. S. Feinman, *Social Referencing and the Social Construction of Reality in Infancy*, 1992, pp. 175–208, New York, Plenum.
- , *Self-efficacy: the exercise of control*, New York: Freeman, 1997.
- , Moral disengagement in the perpetration of inhumanities, *Personality and Social Psychology Review* [Special Issue on Evil and Violence], 3, 1999, pp. 193–209.
- , Toward a psychology of human agency. *Perspectives on Psychological Science*, 1, 2006, pp.164–180.
- , “The reconstrual of free will from the agentic perspective of social cognitive theory”, ed. J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister, *Are we free? Psychology and free will* (pp. 86–127). Oxford, UK: Oxford University Press, 2008.

- , Underwood, B. & Fromson, M.E. “Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims”, *Journal of Research in Personality*, 9, 1975, pp. 253–269.
- BARBARA J. Braham, *Stres Yönetimi*, çev. Vedat G. Diker, İstanbul: Hayat Yayınları, 1998.
- BARTEV M., *Ortaokul Öğrencilerinin İnsani Değerler Açısından Durumlarının İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2017, s.56.
- BAŞARAN F., *Psiko-Sosyal Gelişim, 2.b.*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi , 1992.
- BAYRAKLI B., *Kur’an’da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul: İfav Yayınları, 1999.
- , Bayraktar, Kur’an Ahlakı, 1.b., İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2011.
- BELDAĞ A., Ü. Özdemir, Adem Nalçacı, “İlköğretim Yedinci Sınıf Sosyal Bilgiler Dersindeki Değerlerin Kazanılma Düzeyinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Erzurum İli Örneği)”, *Erzurum Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitü Dergisi*, C.20(3), 2016, s.35-53.
- BERNARD V., Ottenberg, P. and Redl, “F. Dehumanization: A composite psychological defense in relation to modern war”, ed. M. Schwebel, *Behavioral Science and Human Survival*, 1965, pp. 64–82, Palo Alto, CA, Science and Behavior Books.
- BLÉVİS, M. *Kıskançlık*, çev. Işıl Aydın, 1.b., İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010.
- BOLLINGER, D. *Language: the loaded weapon*, London: Longman, 1982.
- BUDAK, S., *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 2003
- CANBULAT M., “İnfak, İsrâf, Cimrilik, Affetmek, Şükür, Tevazü, Gıybet”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: TDV Yayınları, Yayın No: 3683, 2006.
- CARTER L., *Öfke Tuzağı*, 1.b., İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2010.
- CEBECİ A., *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde Ahlaki değerlerin eğitimi ve öğretimi*, (Yüksek Lisans Tezi), 2005, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- CEBR M. Saleme, Eşrâtü's-sâ'a ve esrârûhâ, Kahire, b.y. 1993.
- CESUR S., *The Relationship Between Cognitive and Moral Development*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1997, ss. 28-45.
- ÇAĞRICI M., *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989, s.156; Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul: M.Ü.F.V.Yayınları, 1994.
- ÇAPKU A., İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd Düşüncesinde Ahiret, Kayıhan Yay., İstanbul, 2009.
- ÇELEBİ İ., Bekir Topaloğlu, Kelam Terimleri Sözlüğü, 2. b., İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- , İslam'da İnanç Esasları, 23. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- ÇELİK A., "Ahiret İnancının Bireysel ve Toplumsal Yönü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı:16.
- ÇELİKKOL S., *Fârâbi' de Ahlak Eğitimi*. (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- ÇIRAK G. K., *Üniversite Öğrencilerinin Ahlaki Yargı Yetenekleri ve Ahlaki Yargı Yetenekleri İle Kendilerini Gerçekleştirme Düzeylerinin Karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2006.
- ÇİFTÇİ A., *Fazlur Rahman ile İslamı Yeniden Düşünmek*, Ankara: Kitabiyât yay., 2000.
- ÇİLELİ M., *Ahlak psikolojisi eğitimi*,1.b, Ankara: Verso yayınları, 1986.
- ÇÖLGEÇEN K., *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, 2. b., Denizli: Yağmur Form Matbaacılık, 2013.
- CÜCELOĞLU D., *İnsan ve Davranışı*, 36.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- DEMİRTAŞ İ., *Ahiret İnancının İnsan Üzerindeki Psikolojik ve Sosyolojik Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- DONENBERG G. R., Lois W. Hoffman, "Gender Differences in Moral Development", *Sex Roles*, S.18(11-12), pp. 701-717.

- DURMUŞ İ. vd., İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı (Heyet) , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.
- ELBİR B., Bağcı C., ”Değerler Eğitimi Üzerine Yapılmış Lisansüstü Düzeyindeki Çalışmaların Değerlendirilmesi”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol.8/1, Winter 2013, pp.1322, Ankara.
- ERDEM H., *Ahlak Felsefesi*, 3. b., Konya: Hü-Er Yayınları, 2003.
- ERTUĞRUL R., *Kur’an’a göre insanın psiko-sosyal açıdan değerlendirilmesi*,(Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- FERSAHOĞLU Y., *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, 2.b., İstanbul: Marifet Yayınları.
- FREUD S., *Düşlerin Yorumu II*, 3. b., çev. Emre Kapkın, İstanbul:Payel Yayınevi, 2004.
- FROMM E., *Erdem ve Mutluluk*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, b.y.,
-----, *To Have or To Be*, London, 1999.
- GAZÂLÎ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmiddin*, Beyrut, ts., C.III, s.63;
-----, *Kimya-ı Saadet*, çev. A.Faruk Meyan, 1.b., İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981.
- GIBSON, J.T. and Haritos-Fatouros, M. (1986) “The education of a torturer”, *Psychology Today*, November, pp. 50–58.
- GÖMLEKSİZ, M. N., Cüro E., ”Sosyal bilgiler dersi öğretim programında yer alan değerlere ilişkin öğrenci tutumlarının değerlendirilmesi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2011, 8(1), 95-134.
- GÜLER İ., *Kur’ana göre Allah ve Ahiret İnancının Ahlakla İlişkisi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- GÜNDÜZ T., *Kur’an’da Korku Motifi İnzar Kavramına Eğitimbilimsel Yaklaşım*, 1. b., İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004.
- GÜNGÖR E., *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.

- GÜNGÖR F., *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Problem ve Beklentileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- HALLIE, P.P. (1971) “Justification and rebellion”, ed. N. Sanford and C. Comstock, *Sanctions for Evil*, San Francisco: Jossey-Bass, pp. 247–263.
- HANÇERLİOĞLU O., *Felsefe Sözlüğü*, 1. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977.
- HOFFER E., *Aklın Muhteris Çağı*, çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ayışığı Yayınevi, 2005.
- HÖKELEKLİ H., *Din Psikolojisi*, 1.b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- İPEK Y., *Fen lisesi öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine ilişkin tutumları ve değer algıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2016, s.63-75.
- İSFAHÂNÎ R., *Müfredât*, 1. b, İstanbul: Yarıncı Yayınları, 2015.
- İŞCAN D. C., *İlköğretim düzeyinde değerler eğitiminin etkililiği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- KAVAL M., “Yunus Emre ve Mevlâna’nın Eserlerinde İnsan ve Tekâmülü”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2: 101-122, 2013.
- KAYA M., *Bazı Kişisel Değişkenlere Göre Üniversite Öğrencilerinin Ahlaki Yargıları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s.30.
- KAYIR G., *Ortaöğretim öğrencilerinin değer algılarının incelenmesi: Eskişehir ili örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, 2011.
- KAYMAKCAN, R. M. Uyanık, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007.
- KEEN, S., *Faces of the Enemy*, San Francisco: Harper & Row, 1986.
- KELMAN, H.C., “Violence without moral restraint: reflections on the dehumanization of victims and victimizers”, *Journal of Social Issues*, Vol. 29, 1973, pp. 25-61.
- KESKİN Y., *Türkiye’de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: Tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması*,

(Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.

KURTUBİ Muhammed b. Ahmed b. Ebi Behr, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C.16, İstanbul: Buruc Yay., 1997.

KOÇ M., "Din Psikolojisi Açısından 'Ölüm Sonrası Hayat' Kavramına Semantik Bir Yaklaşım", Ankara, Ekev Akademi Dergisi –Sosyal bilimler, C.3,S.1(2001).

KOHLBERG L., *Stage and Sequence: The Cognitive Developmental Approach to Socialization*, ed.D.A. Goslin, *Handbook of Socialization Theory and Rresearch*, Chicago: Rand McNally, 1969, s.347-480.

-----, E. Turiel, C. P. Edwards, "Moral Development in Turkish Children Adolescents and Young Adults", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, S.9(1), 1978, s.75-86.

KOTAN Ş., *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı*, ed. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016.

KÖKNEL Ö., *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, 6.b., İstanbul: Altın Kitaplar Matbaası, 1985,s.192; Ayşe Nur Özkan, "Şiddetin Önlenmesinde Psikolojik ve Manevi Yaklaşımla Öfke Kontrolü", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S. 15, Şubat 2012.

KÖYLÜ M., "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerinde Etkisi ve Ölüm Eğitimi", *OMÜİFD*, XVII, 2004, s. 5-95.

LERNER M.J. and Miller, D.T. "Just world research and the attribution process: looking back and ahead", *Psychological Bulletin*, Vol.85, 1978, pp. 1030–1051.

LITTAUER F., *Kişiliğinizi Tanıyın*, çev.Demet Dizman, 1.b, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995.

LUTZ W.D., "Language, appearance, and reality doublespeak in 1984", ed. P.C. BOARDMAN, *The Legacy of Language: A tribute to Charlton Laird*, 1987, pp. 103–119 ,Reno, NV, University of Nevada Press.

LA BRUYERE, *Karakterler*, çev. Bedia Kösemihal, 1.b, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998.

- MACHIAVELLI N., *Prens*, çev. Kemal Atakay, 6.b., İstanbul: Can yayınları, 2012.
- MÂTÜRÎDÎ, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Fatıma Yusuf Haymi, C.5, Beyrut ,b.y.
- MALKOÇ M., *Klasik Dönem Maturiyeye'de Kıyamet ve Ahiret*,(Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- MENGÜŞOĞLU T., *Değişmez Değerler Değişen Davranışlar*, 1.b., İstanbul: İstanbul Matbaası, 1965.
- MUTAHHARİ M., *Ahlak Felsefesi*, çev. M. Recai Elmas, İstanbul: Akademi Yayınları, 1990.
- NALÇACI A., *İlköğretim beşinci sınıf öğrencilerinin sosyal bilgiler programında verilen değerleri edinme düzeyleri (Erzincan Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2010, s.74.
- NAR A., *Tasavvuf Gerçeği ve Üç Şahidi*,1.b., İstanbul: Elif Yayınları, 2000.
- NECATİ M. O., *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın, 1.b., Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- NORMAN L. M., *Psikoloji İnsan İntibakının Esasları*, çev. Nahid Tencar, C.2, İstanbul: Maarif Basımevi, 1958
- PEZDEVÎ, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, *Usûlü'd-dîn* ,çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1980.
- PİNES A. M., *Aşk ve Kıskançlık*, çev. Canan Yonsel, 1.b, İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2003.
- REICH W., *Origins of Terrorism: psychologies, ideologies, theologies, states of mind* Cambridge,England: Cambridge University Press, 1990.
- RUSSELL B., *Eğitim Üzerine*, çev. Nail Bezel, İstanbul: Say Yayınları, 1996.
- RORTY A.O., "What it takes to be good", ed. G. Noam and T.E. Wren, *The Moral Self*, pp.28–55, Cambridge, MA, The MIT Press, 1993.
- SAKA Ş., *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, 1.b., Ankara: İrşad Kitaplığı, 1997.
- SARIÇAM H., vd., "Ergenlerde İnsani Değerler ve Ahlaki Olgunluk Arasındaki İlişkinin İncelenmesi" , *International Journal of Human Sciences*, Vol.11, Issue:1, 2014, s.1337.

- SAYAR K., *Ruh hali bireysel mutluluk-sosyal mutluluk*, 7.b, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012
- SAYLAĞ Ş., *Liselerin Birinci Sınıfında Öğrenim Gören Çocukların Ahlaki Değerleri Algılama Düzeylerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2001, s.36.
- SCHOPENHAUER, A., *Hayatın Anlamı. (Toplu Eserleri 3)*, 2.b., İstanbul: Say Yayınları, 2008.
- SEARLE J., *Rationality in action*, Cambridge, MA: MIT Press, 2003.
- SOYALAN M. Y., *Kur'an ve insan : insanın kimliği üzerine bir sorgulama*, 1. b., Ankara : Araştırma Yayınları 3, 1999.
- STRICKLAND B.R., *The Gale Encyclopedia of Psychology*, 2.b., United States: Gale Group, 2001.
- SÜNNETCİ A., *Kıyâmet Alâmetlerinin Aklî ve Naklî Temelleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2014.
- ŞENGÜN M., “Anne baba Tutumuna göre Lise Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/1, C.12, S:23.
- TARHAN N., *Duyguların Psikolojisi*, 12.b., İstanbul: Timaş yayınları.
- TEMEL Z. F., *Yetiştirme Yurdunda ve Ailesi Yanında Kalan 14-18 Yaş Grubundaki Gençlerin Cinsiyet rolü k.imlikleri İle Moral Gelişimlerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Hacette Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1991, s.196-197.
- THEOPHRASTOS, *Karakterler*, çev. Candan Şentuna, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- TILKER, H.A. Socially responsible behavior as a function of observer responsibility and victimfeedback, *Journal of Personality and Social Psychology*, 14, pp. 95-100. 1970.
- TOLUNAY A., *The Relationship Between Religiosity, Dogmatism, And Moral Reasoning*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2001, s.63.

- TOPALOĞLU B., “Ahiret”, *DİA* , 1.b, İstanbul: 1999.
- , “Ahiret”, *DİA*, İstanbul 1988, C. I, s. 543.
- , *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 2. b., İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- , *İslam'da İnanç Esasları*, 23. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- TOPÇU N., *İradenin Davası Devlet ve Demokrasi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1988.
- TOPRAK S., *Kelam(Tarih-Ekoller-Problemler)*, Konya: Tekin Kitabevi, 2001.
- TURGAY N., “İslâm'da Haset Kavramı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004.
- UYSAL E., ” Çağımızda Değer Kaymalarının Doğurduğu Sonuçlar ve Etik Kimliğin Korunması”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.17, S.1, 2008, s.67.*
- ÜNAL Vehbi, *Peygamberimizin Veda Hutbesi*, 1.b., İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- ÖYMEN M. R., *Psikoloji, sosyoloji ve pedagoji açısından Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Murat Matbaa, 3.b., 1975.
- ÖZBEK A., Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, Esra Yay., 1994; Şakir Gözütok, Hz. Peygamber'in Mekke ve Medeni Hadislerde Uyguladığı Eğitim Metotları-Buhari ve Müslim Örneği- Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya ,1995.
- ÖZTOPALAN E., *İlköğretim düzeyindeki özel okullar ile devlet okullarının 6,7ve 8.sınıf öğrencilerinin müzik dersine ilişkin tutumları ve akademik başarıları arasındaki ilişki*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007, s.86.
- ÖZTÜRK Y., *İmkânı ve Lüzumu Açısından Kur'an'da Ahiret*, Işık Yay., İstanbul, 2004.
- YAĞCI M. E., “Ana Hatlarıyla Fıkıh Usulü”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, Sayı 1, Aralık 2016, ss:139-144. 2016.
- YARAN C. S., *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, 3.b., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2014

- YAVUZER H., *Çocuk Psikolojisi*, 7.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992
- YAVUZ Y. Ş., Çelebi İ., Topaloğlu B., *İslam'da İnanç Esasları*, 23. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- YAZIR E. H., *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Azim Dağıtım, C.V.
- YILMAZ İ., *Fen lisesi öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi dersine ilişkin tutumları ve değer algıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2016.
- YİĞİTTİR S., *İlköğretim 4.ve 5.sınıf sosyal bilgiler dersi değerlerinin kazanılma düzeyi*,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2009, s.63.
- YUDİN P., *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, İstanbul: Sosyal Yay., 1972.
- ZENCİRKIRAN M. vd., *Davranış Bilimleri*, 2.b, Bursa: Dora Yayın, 2017.
- ZEYDAN A., *İslam Davetçilerine*, çev. Nezir Demircan, 1.b., Ankara: İkbal Yayınları, 1977.

EKLER

1.AHLAKİ KAYITSIZLIK VE AHİRET İNANCI ÖLÇEĞİ

Sevgili Gençler,

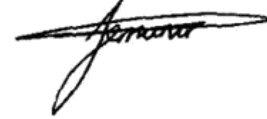
Yüksek Lisans tezi kapsamında yaptığımız bir çalışma için sizlerin görüşlerine başvurmak istiyorum.Sizin içtenlikle, ciddiye alarak ve emek harcayarak vereceğiniz cevaplar bizim için çok önemlidir. İlişikte sunulan formlardaki hiçbir maddenin doğru ya da yanlış cevabı yoktur. Önemli olan sizin nasıl düşündüğünüz ve hissettiğinizdir. Ancak bir maddeye sadece tek cevap vermenizdir. Sizden maddeyi okuyarak yandaki sütunun üst satırında belirtilen ifadelerden hangisi görüşünüze en uygunsa o maddeyle ilgili kutucuğa "X" işareti koymanız beklenmektedir.

Teşekkür ederiz.

Prof.Dr.İsmail SAĞLAM
Tez Danışmanı
Bursa Uludağ Üniversitesi

Semanur TOP
Yüksek Lisans Öğrencisi
Bursa Uludağ Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

BÖLÜM 1

1.Cinsiyetiniz:

Erkek Kız

2. Geldiğiniz sosyal çevre:

Köy Kasaba İlçe Şehir

3. Anne eğitim düzeyi:

İlkokul ve altı Ortaokul ve lise Üniversite ve üstü

4.Baba eğitim düzeyi:

İlkokul ve altı Ortaokul ve lise Üniversite ve üstü

5. Kardeş sayısı (kendisi dahil)

2 3 4 5 ya da daha fazla

6. Kaçınıcı çocuksunuz?

1 2 3 4 ya da daha sonraki

7. Kaçınıcı sınıfsınız?

9 10 11 12

BÖLÜM 2

	Aşağıda yaşamımızda dini yönleri ile dini tutumlarımıza ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadeleri tek tek okuyarak size en uygun olduğunu düşündüğünüz seçeneğe (x) işareti koyunuz. Lütfen her soruyu cevaplandırınız.	Katılıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılmıyorum
1	Arkadaşlarını korumak için kavga etmek yanlış değildir.			
2	Tokat atmak ve itip kakmak sadece şakalaşma yöntemlerinden biridir.			
3	Birileri insanlara zarar veriyorken eşyaya zarar vermek çok da önemli değildir.			
4	Arkadaş grubu içindeki bir genç, grubun çıkardığı bir sorundan dolayı suçlanmamalıdır.			
5	Kötü şartlarda yaşayan çocuklar, saldırganca davranışları yüzünden suçlanamazlar.			
6	Kimseye zarar vermeyen küçük yalanlar söylemenin bir sakıncası yoktur.			
7	Bazı insanlar hayvan gibi muamele görmeyi hak eder.			
8	Çocuklar okulda kavga edip yaramazlık yapıyorsa bu öğretmenlerinin hatasıdır.			
9	Ailen hakkında kötü konuşan birini dövmek normaldir.			
10	"Gıcık"lık yapan sınıf arkadaşlarına vurmak sadece onlara bir ders vermektir.			
11	Az para çalmak çok para çalmaya göre çok ciddi değildir.			
12	Sadece kuralları çiğnemeyi öneren bir çocuk, diğer çocuklar ona uyup bunu yaparsa suçlanmamalıdır.			
13	İyi yetiştirilmemiş çocuklar kötü davranışları yüzünden suçlanmamalıdır.			
14	Kendilerine ilgi gösterilmesinin bir yolu olduğu için çocuklar kendileriyle alay edilmesini sorun etmezler.			
15	"Ezik" gibi davranan birisine kötü davranmakta bir sorun yoktur.			
16	Eşyalarına sahip olmayan insanların eşyalarının çalınması kendi hatalarıdır.			
17	Grubunuzun onuru tehdit edildiğinde kavga etmenizde sakınca yoktur.			
18	Birinin bisikletini izin almadan kullandığınızda sadece "ödünç almış" olursunuz.			
19	Sınıf arkadaşına hakaret etmek ona vurmaya kıyasla daha normaldir.			
20	Grupça kararlaştırılan yanırlardan dolayı, grubun bir üyesini suçlamak haksızlıktır.			
21	Bütün arkadaşları kullanırken, kötü sözcükler söyleyen çocuklar bunun için suçlanamazlar.			

22	Birisiyle alay etmek gerçek anlamda onu incitmez.			
23	Kötü olan insanlar, insanca davranılmayı hak etmezler.			
24	Kötü davranılan çocuklar genellikle bunu hak edecek şeyler yapmışlardır.			
25	Arkadaşlarını beladan kurtarmak için yalan söylemekte sakınca yoktur.			
26	Arada bir "kafayı bulmak" kötü bir şey değildir.			
27	Yapılan yasa dışı işlere kıyasla bir mağazadan para ödmeden bir şeyler almak abartılacak bir durum değildir.			
28	Grupça verilen zararda sadece küçük bir rolü olan çocuğu suçlamak haksızlıktır.			
29	Çocuklar eğer arkadaşlarının baskısıyla yanlış bir şey yapmışsa bu davranışından dolayı suçlanamaz.			
30	Çocuklar arasındaki hakaretler çocukları incitmez.			
31	İncinebilecek duygusu olmayan insanlara kaba davranılmalıdır.			
32	Aileleri tarafından kötü muamele gören çocukların yanlış davranışları kendi hataları değildir.			

BÖLÜM 3

Aşağıda yaşamımızda dini yönleri ile dini tutumlarımıza ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadeleri tek tek okuyarak size en uygun olduğunu düşündüğünüz seçeneğe (x) işareti koyunuz. Lütfen her soruyu cevaplandırınız.	Katılıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılmıyorum
1. Dünya hayatının bir amacı vardır.			
2. Hayatı anlamlandırmada ahiret inancı önemli bir katkı sağlar.			
3. Âhiret hayatı sonsuzdur.			
4. Âhiret hayatında “cennet” ve “cehennem” vardır.			
5. Yapılan iyilik ve kötülüklerin ahirette karşılığı olduğu için sorumluluk bilinciyle hareket ederim.			
6. “Cennet” dünyada iken Allah’ın emir ve yasaklarına uygun yaşayanların gideceği ve mükâfat olarak verilen yerdir.			
7. “Cehennem” dünyada iken Allah’ın emir ve yasaklarına uygun yaşamayanların gideceği ve ceza çekilen yerdir.			
8. Cennetin varlığı beni mutlu eder .			
9. Cehenneme girmekten korkarım.			
10. Âhirete iman etmeyi İslam Dini’nin bir gereği olarak kabul ederim.			
11. Mahşer gününde herkes yaptıklarından dolayı hesaba çekilecektir.			
12. Öldükten sonra ahiret denen sonsuz bir hayat olacaktır.			
13. Kıyamet günü vardır.			
14. Ölüm yeni bir hayatın başlangıcıdır.			
15. Ölümünden sonra yeniden dirilme olacaktır.			
16. İnsanlar dünyada yaptıklarından hesaba çekilecektir.			
17. Âhiret hayatında “hesap” vardır.			
18. Öldükten sonra Cennete gitmek istiyorum.			
19. Öldükten sonra Cehenneme gitmekten kaçınırım.			
20. Ahiret inancının gerekli olduğuna inanıyorum.			

2.ÖLÇEK UYGULAMASI İLE İLGİLİ İZİN BELGELERİ

T.C.
BURSA VALİLİĞİ
İl Millî Eğitim Müdürlüğü

Sayı : 86896125-605.01-E.4408122
Konu : Semanur TOP'un Araştırma İzni

28.02.2019

MÜDÜRLÜK MAKAMINA

İlgi : Milli Eğitim Bakanlığı'nın Araştırma, Yarışma ve Sosyal Etkinlik İzinleri konulu 22/08/2017 tarihli ve 2017/25 sayılı Genelgesi.

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Semanur TOP'un "Ahiret İnancının Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Davranışlarına Yansımaları" konulu araştırma isteği Semanur TOP'un 26/02/2019 tarihli ve 4166451 sayılı dilekçesi ile bildirilmektedir.

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Semanur TOP'un "Ahiret İnancının Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Davranışlarına Yansımaları" konulu araştırmasını Bursa Anadolu Lisesi, Bursa İpekkilik Anadolu İmam Hatip Lisesi, Türk Eğitim Vakfı Hayri Tokaman Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Bursa Anadolu Kız Lisesi, Özlüce Rasim Özdenören Anadolu İmam Hatip Lisesi, Ovaakça Şarkı Tara Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi uygulama yapma isteği ilimizde oluşturulan "Araştırma Değerlendirme Komisyonu" tarafından incelenerek değerlendirilmiştir. Araştırma ile ilgili çalışmanın okul/kurumlardaki eğitim öğretim faaliyetleri aksatılmadan, araştırma formlarının aslı okul müdürlüklerince görüldükçe ve gönüllülük esası ile okul müdürlüklerinin gözetim ve sorumluluğunda ilgi Genelge çerçevesinde uygulanması ayrıca araştırma sonuçlarının Müdürlüğümüz ile paylaşılması komisyonumuzca uygun görülmektedir.

Makamlarınızca da uygun görülmesi halinde olurlarınıza arz ederim.

Ekrem KOZ
İl Millî Eğitim Müdür Yardımcısı

OLUR
28.02.2019

Sabahattin DÖLGER
İl Millî Eğitim Müdürü

Adres : Hocahasan Mh. İlbahar Cad. No:38
(Yeni Hükümet Köşkü A Blok) 16050 Osmangazi/BURSA
Telefon No:(0224) 445 16 00 Fax: 445 18 10
E-posta: arge16@meb.gov.tr İnternet Adresi: http://bursa.meb.gov.tr

Bilgi için : Leyla DİKKİCİ
VHKİ
(0224) 215 25 39

Bu evrak gıvesi elektronik imza ile imzalanmıştır. <https://evrakwsgz.meb.gov.tr> adresinden 0a19-eaa8-3ce6-aba0-c659 kodu ile teyit edilebilir.

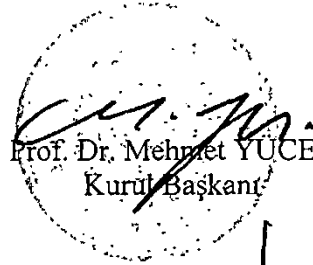
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİK KURULLARI
(Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu)
TOPLANTI TUTANAĞI

OTURUM TARİHİ
30 Kasım 2018

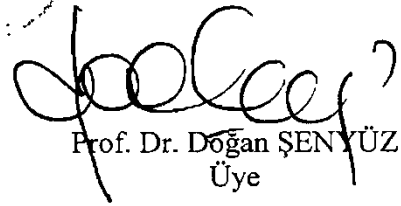
OTURUM SAYISI
2018-10

KARAR NO 13: Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'nden alınan Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Semanur TOP'un "Ahiret İnancının Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Davranışlarına Yansıması" konulu tez çalışması kapsamında uygulanacak anket sorularının değerlendirilmesine geçildi.

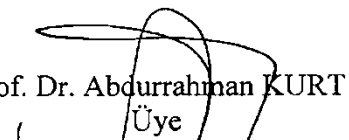
Yapılan görüşmeler sonunda; Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Semanur TOP'un "Ahiret İnancının Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Davranışlarına Yansıması" konulu tez çalışması kapsamında uygulanacak anket sorularının, fikri, hukuki ve telif hakları bakımından metot ve ölçeğine ilişkin sorumluluğu başvurucuya ait olmak üzere uygun olduğuna oybirliği ile karar verildi.

Prof. Dr. Mehmet YUCE
Kurul Başkanı

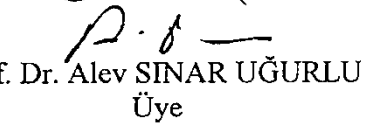

Prof. Dr. Abamüslim AKDEMİR
Üye

Prof. Dr. Doğan ŞENYÜZ
Üye

Prof. Dr. Kemal SEZEN
Üye

Prof. Dr. Abdurrahman KURT
Üye

Prof. Gülşay GÖĞÜŞ
Üye

Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU
Üye

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Semanur NUR
Tez Adı	AHİRET İNANCININ ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNİN DAVRANIŞLARINA YANSIMASI
Enstitü	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER
Anabilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Tez Türü	YÜKSEK LİSANS
Tez Danışman(lar)ı	PROF.DR. İSMAİL SAĞLAM
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :05.08.2019

İmza :

